

389

Lmy

1087

ՀԱՆՈՒՄ
Ե-16

Կարէր Կարէր
Կարէր Կարէր

ԵՐ. ՇԱՀԱԶԻԶ. - Կոյ

1924թ. Մայիսի 27-ի
Կարէր

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵԻԱՆԻ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻ
ԱՆՑԵԱԼԸ.

ՀԱՅ. Լ. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Հ.Ս.Ս.Ր.Ա. ПУБЛИЧНАЯ БИБЛИОТЕКА
7/21-1922
ԵՄԵՐԱ. ՄԱՍԻՔԻԱՆԱ
Ա. ՍՅԱՆԻՅԱՆԻ ԱՆՎՈՆ

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵԻԱՆ.

ՏՊԱՐԱՆ Ա. ՉԱՄԻՆԵԱՆ ԵՒ Վ. ԲԻՐԵԱՆ.

1894
(6)

372[ն. և արագության] № 5053 Ժ.
Ծ-16 № 5108 Ժ.
ԵՐ. ՇԱՀԱԶԻՉ

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵԻԱՆԻ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻ
ԱՆՑԵԱԼԸ.

94604
0101

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵԻԱՆ
ՏՊԱՐԱՆ Ա. ՉԱՄԻՆԵԱՆԻ ԵՒ ՉԱՀԱՆ ԲԻՐԵԱՆԻ
1894
(6)

8294

Дозволено цензурою 3 февраля 1894 года СПб.

1087-2014

18 1084

2004

Типография А. Заминіана и В. Кирліана.

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵԻԱՆԻ ՌԻՍՈՒՄՆԱՐԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻ ԱՆՅԵԱԼԸ

Նախիջեւանի ուսումնարանական գործի կանոնաւորուելու ու հաստատ հիմքի վերայ գրուելու ժամանակը հին չէ. նորա սկիզբը համապատասխանում է ընդհանրապէս Ռուսահայոց դայն գործի կանոնաւորուելու ժամանակամիջոցին, որ, ինչպէս յայտնի է, համարուում է 59 թուականից: Անկասկած մի քաղաքի համար ուսման գործի 55-ամեայ հասակը մի մեծ բան չէ, բայց՝ ի նկատի առնելով, որ մեր ազգի մէջ՝ նորա քաղաքային ինքնուրոյն կեանք չունենալու պատճառով, ամէն մի յառաջագիմական քայլ, ինչի նա ուսումնարանական կամ մի այլ ազգը դէպի բարոյական վերածնութիւն տանող ասպարէզում, ձեռք է բերուում մեծ դժուարութեամբ, մենք մի քաղաքի ուսումնարանական գործի 55-ամեայ անընդհատ եւ կանոնաւոր զարգացումն համարում ենք մի մեծ գործ՝ արժանի խորին ուշադրութեան: Մինչեւ 59 թուականը թէ բուն Հայաստանում եւ թէ նորա գաղութներում հայոց ուսումնարանական գործը գտնուում էր իւր հին շրջանում, որ կարելի է եւ ընդունուած է իսկ կոչել «խալֆայական»: Հին շրջան մենք դորան կոչում ենք, յայտնի բան է, համեմատաբար, սրովհետեւ նա եւս իրանից առաջ եղած շրջանների համեմատութեամբ նոր է: Մեզանից շատերը ականատես են եղել նորան, շատերը եւս լսել ու տեղեկութիւն են ստացել նորա

մասին առաջին կամ երկրորդ ձեռքից, նա մանաւանդ որ մինչեւ ցայսօր դեռ այդ շրջանի դպրոցներ կարելի է տեսնել Ռուսահայոց խուլ անկիւններում, իսկ Տաճկահայոց ու Պարսկահայոց շատ տեղերում խալֆայականութիւնը դեռ միակ տիրող սիստեմն է: Հայոց հեղինակներից շատերն են իւրեանց գրուածներում նկարագրել այդ դպրոցները եւ այդպիսով նոցա յիշատակը անմահացնելու՝ հասցրել են նոցա պատմութիւնը յետագայ սերնդին: Ով չէ կարդացել Բաֆֆի «Կայծեր» կոչուած հեղինակութեան մէջ խոշոր գոյներով ներկայացրած Տէր-Թողկի դպրոցի նկարագրութիւնը կամ Նաղարեանցի յիշած Ղարաբաղցի Պօղոս վարդապետի դպրոցի մասին, որտեղ, ինչպէս ինքը Նաղարեանցը ասում է, «գլուխ էր ջարդում Չամչեան քերականութեան, Ագոնց Ստեփանոսի ճարտասանութեան եւ Թեոսաւրոսի վերայ Խաչատուր Աբովեանը»¹⁾:

I.

Խալֆայական շրջանում կանոնաւոր դպրոցներ չ'կային, թէեւ եղածների թիւը խիստ մեծ էր. Ամէն մի գրագէտ մարդ վարժապետ էր: Դպրոց բանտրու համար գծուաբութիւն չ'կար, որովհետեւ դրա համար հարկաւոր չէր ոչ թոյլատուութիւն, ոչ էլ նիւթական միջոց. բաւական էր, որ վարդապետը, քահանան, տիրացուն կամ գրագէտը ցանկութիւն յայտնէր երեսայ կարդացնելու, իսկոյն դրացի մանուկներից կը կազմուէր մի խումբ եւ կը հաւաքուէր վարժապետի սենեակներից մէկում եւ ահա դպրոցը պատրաստ էր: Վարժապետները, ըստ ամենայնի, ազատութիւն էին վայելում. հոգեւոր կամ մարմնաւոր իշխանութեան կողմից ոչ մի հսկողութիւն չը կար.

¹⁾ Տե՛ս «Հրապարակախօս ձայն» Ա. Շահազիզեանցի. էջ 7:

ճնողների պահանջն էլ շատ սակաւ էր: Հայրը կամ մայրը որդու ձեռքից բռնած մտնում էին դպրոց ու յանձնելով դողդողող երեսային վարժապետին, ասում էին. «խալֆայ, ահա բերել եմ որդուս, կարդացրու, քո վարձատրութիւնը իմ աչքիս, իմ գլխիս վերայ, կուգես մօրթիր, կուգես քերթիր միայն մարդ շինիր, մի սը քեզ, ոսկորը մեզ»: Վարժապետի վարձատրութիւնը լինում էր կամ փողով, որ հասուցուում էր կամ ամսէ ամիս կամ տարեցտարի, եւ կամ, որ աւելի յաճախ էր պատահում, անային անհրաժեշտ իրեղէններով, որի հատուցման համար որոշեալ ժամանակ չ'կար: Առ հասարակ աշակերտները իւրեանց ուսուցչին շահում էին մեծ տոներին. մէկը թէյ էր բերում, միւսը շաքար, մէկը իւղ, միւսը պանիր, մէկը ալիւր, միւսը բրինձ, մէկը չուխացու, միւսը արխալուղացու, մինչեւ անգամ դպրոցի վառելիքը եւս աշակերտները իւրեանց հետ էին բերում: Դպրոցներում բոլոր աշակերտները՝ առանց հասակի խտրութեան, խումբուած էին մէկ սենեակում, բայց հետեւողութիւն էր լինում, որ նոքա նստեն, ըստ իւրեանց գիտութեան: Այսպիսով թէեւ դասարաններ չ'կային, բայց կային բաժանմունքներ: Աշակերտների գիտութիւնն էլ չափուում էր ոչ թէ նոցա ընդհանուր զարգացմամբ կամ դասընթացքի գիտութեամբ, այլ այն ձեռնարկներով, որոնց վերայ նոքա դաս էին առնում: Ձեռնարկների տեսակներն այսպիսով որոշում էին եւ դասարանի բաժանմունքների թիւը: Աշակերտը դպրոց մտնելով, բերում էր իւր հետ եւ իւրեանց տանը գտնուած մի գիրք, եւ որովհետեւ այն ժամանակուայ Հայոց տներում գտնուած գրքերը առ հասարակ եկեղեցական էին, դպրոցի ձեռնարկներն էլ մեծամասնութեամբ հոգեւոր բովանդակութիւն էին ունենում: Տեսր կամ Քերական, Սաղմոս, Ժամագիրք, նոր եւ հին Կտակարան, Նարեկ, Թեոսաւրոս, Չամչեան քերա.

կանութիւն, Ագոնցի ճարտասանութիւն եւ այլն: Եւ առ հասարակ դպրոցի դասաւանդութիւնը հոգեւոր ուղղութիւն ունէր. դպրոցներէից շատերը գտնուում էին եկեղեցիների բակում. աշակերտներն էլ ծառայում էին եկեղեցում. նոքա փոքրիկ տիրացուներ էին: Ուսուցիչը աշխատում էր զարգացնել աշակերտի ոչ թէ մտաւոր ընդունակութիւնները, այլ նորա յիշողութիւնը. նա ամէն ձեռքից եկած միջոցներով հոգում էր աշակերտին այնպէս սովորեցնել, որ նա կարողանայ բերանացի, ջրի պէս ասել Սաղմոսը, ժամագիրքը, նարեկը, մինչեւ անգամ քերականութիւնն ու ճարտասանութիւնը: Աշակերտի հետաքրքրութիւնը զարթեցնել, նորան հասկանալի նիւթերի վերայ խօսելը հեշտից անցնել դէպի դժուարը, թեթեւից դէպի ծանրը, - այդ ընդունուած չէր: Ընդհակառակը վարժապետը որքան խրթին, անհասկանալի բաներ սովորեցնէր, այնքան մեծ համբաւ ու հռչակ կստանար: Առաջագէտ աշակերտ համարուում էր նա, որ գեղեցիկ գրել, վարժ կարգալ, անսայթաք ու բարձր ձայնով փոխ ասել, Դանիէլի գիրքը կարգալ գիտէր. փոյթ չէր, որ նա կարգացածը, երգածը չէր հասկանում, քերականութեան կանոնների խորհուրդը չէր ըմբռնում: Կարգապահութիւն մեր հասկացողութեամբ չը կար. ամէն բան կատարուում էր վարժապետի խրոխտ հրամանով ու նորա կախարդական գաւազանի զօրութեամբ. կարգ, կանոն, դպրոցական սահմանադրութիւն—բոլորը եւս պարունակում էր իւր մէջ կոպիտ քանոնը, ճկուն թելին եւ ամենազօրեղ փալախան: Այդ մի այնպիսի հասարակ, բոլորից ընդունուած բան էր, որ ոչ ոք չէր էլ մտածում բողոքել դանդաղութեւ: Օրհնեալ է փայտն, որով եղիցի արդարութիւն. արմատ ծառայնդառն է եւ պտուղ նորա քաղցր: Դասերի համար առանձին ժամեր նշանակուած չէին. աշակերտները առաւօտունից հաւաքվում

էին դպրոց եւ մնում էին այնտեղ սինչեւ երեկոյ, կէս օրին միջոց էր տրուում թէ խաղալու եւ թէ ճաշելու համար, որովհետեւ առաւօտեան բան ուտելը, խալիֆաների կարծիքով, բթացնում էր երեխաների միտքը: Դասերի տնային պատրաստութիւն չը կար. դորա համար ժամանակ էլ չկար. որովհետեւ ինչպէս ասացինք, աշակերտները առաւօտից մինչեւ երեկոյ մնում էին դպրոցում եւ տուն էին վերադառնում երեկոյեան ժամերգութիւնից յետոյ, երբ արդէն միջին էր, նամանաւանդ, որ մի աշակերտի շատ անգամ օրական երկու կամ երեք անգամ դաս էին փոխում: Ուսուցիչը դասը հարցնելու որոշեալ ժամանակ չունէր. երբ սիրտն ուզէր, կ'մտնէր դասարան եւ տուած դասերի «համբարքը» կ'պահանջէր: Դասարանը, որ մինչեւ վարժապետի մոտնէր երեխաների բազմատեսակ ընթերցմունքից եւ չարութիւնից մի կատարեալ Սոգոմ-Գոմոն էր ներկայացնում, նորա ներկայութեամբ կարգի ու կանոնի էր մտնում: Այսինքն չարութիւնները եւ մասնաւոր բացառանքները դադարում էին եւ միայն լըսուում էին Սաղմոսի, նարեկի, ժամագրքի, Շարականի կարգալու խառնիճաղանճ ձայները, որովհետեւ այն ժամանակուայ սերտողութիւնը պէտք է լինէր անպատճառ բարձր ձայնով: Աշակերտները դաս պատասխանելիս, չոքում էին վարժապետի առաջ եւ տուած դասը տեսլոց առաջ, խաչակնքում երեսները ասելով «յահուէն չօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. խաչ, օգնեալ ինձ»: Ահա այս տեղից առաջ պէտք է եկած լինի հների բազմիցս գործածած «աշակերտէր առոտս» ոճը: Վայ նորան ով որ առանց շունչ առնելու, անսայթաք բոլոր դասը սկզբից մինչեւ վերջը չասէր, թելին եւ քանոնը կարմիր շերտեր կ'թռնէին նորա ձեռքերի ու մէջքի վերայ: Վարժապետի բացակայութեան ժամանակ դպրոցի կարգապահութիւնը

յանձնվում էր մեծ աշակերտներից մէկին, որ նոյն պէս խալֆայ էր կոչուում: Նա նոյնպէս իրաւունք ունէր ծեծելու եւ, բացի գորանից, մեծ խալֆային եւս գանգատուելու, որ չարութիւնը աշակերտի միջից արդէն արմատական կերպով հանել գիտէր: Մերկ սրունքներով հողի յատակի կամ աւազի վերայ չոքեցնելը եւ, վերջապէս, ահարկու փալախան ընդունակ էին ամէն տեսակ ծոյլ, չար աշակերտ «խելօքացնելու»: Բոլոր դպրոցները մի եւ նոյն ուղղութիւնն ու կարգը ու ունենալով, մի եւ նոյն ընթացքը չունէին: Կային այնպիսիները, որ միայն գրել-կարդալ էին սովորեցնում, կային այնպիսիներն էլ որ բացի գրել-կարդալուց, սովորեցնում էին մի յայտնի աստիճան գրաբառ լեզուն եւ ժամասացութիւն. կային վերջապէս եւ այնպիսիները, որ գրաբար լեզուի գիտութեան եւ ժամասացութեան հետ սովորեցնում էին եւ քերականութիւն ու ճարտասանութիւն: Թէեւ այս դասընթացքին նայելով, կարելի է կարծել, որ դպրոցները բաժանուում էին ստորին, միջին եւ բարձր կարգերի, բայց կեանքում ժողովրդի համար այն բաժանմունքը անյայտ էր: Դպրոցի ընթացքը իմացուում ու չափուում էր վարժապետի գիտութեամբ. յայտնի էր, որ այս ինչ վարժապետը քերականութիւն եւ ճարտասանութիւն է սովորեցնում, իսկ այս ինչը միայն գրել կարդալ կամ Աւետարան, Սաղմոս, Նորեկ եւ այլն: Վարժապետն էր ուրեմն, որ որոշում էր ընթացքի չափը եւ դպրոցի տեսակը: Բացի այս երեք տեսակ ընթացք ունեցող դպրոցներից, կային եւ այնպիսիները, որոնք այն ժամանակուայ կրթութեան գործի զարգացման նայելով, կարող էին բարձրագոյն դպրոցներ կոչուել: Այդ տեսակ դպրոցներ առ հասարակ պահում էին իւրեանց գիտականութեամբ հռչակուած վարժապետները. դժբա այն ժամանակուայ ճեմարաններն ու հա-

մալսարաններն էին: Գիտնական վարժապետը առ հասարակ իւր բնակութիւնը հաստատելով վանքերից մէկում, բաց էր անում այնտեղ իւր լաւանը. նորագիտնականութեան հռչակը ժողովումէր վանքի լաւանը կատարելագործուելու ցանկութիւն ունեցող հոգեւորականներին եւ շատ ուսումնաճարաւ պատանիներ, որոնք ուխտած էին լինում իւրեանց նուիրել հոգեւոր կոչման, մասնաւորապէս վարժապետութեան, որովհետեւ քահանայացուները առ հասարակ միւս ուսումնարաններում էին պատրաստուում: Դասախօսութեան առարկաներն այդ լսարաններում էին Աստուածաբանութիւնը եւ փիլիսոփայութիւնը: Աստուածաբանութիւն ասելով, Հայերը հասկանում էին իսկապէս Ս. Դրոց մեկնութիւնը, իսկ փիլիսոփայութիւն՝ Յոյն փիլիսոփաների նախնեաց թարգմանութիւնները: Պէտք է զարմանալ թէ ինչպէս էին կարողանում այն ժամանակուայ գիտնականները սակաւագիւտ ձեռագիր օրինակների վերայ իմաստասիրել ծանր, շատ անգամ անհասկանալի լեզուով ու ոճով թարգմանած այնպիսի գրուածքներ, ինչպէս էին Պատասխանատուութիւնը Սոկրատեայ, Տիմէոս կամվասնէնութեան, Մինովսկապիսան օրինաց, Եւթիփ. րոնկամվասն երկիւղածութեան, Ստորոգութիւնը Արիստոգելի, յաղագս մեկնութեան, Մեկնութիւն՝ իվերլուծականն, Թուղթ առ Ալեքսանդրոս թագաւոր յաղագս առաքինութեանց, ներածութիւն Պորփիրի եւ այլն: Յայտնի բան է, մենք չգիտենք թէ նոքա ինչպէս էին այդ փիլիսոփայական գրուածքները մեկնում իւրեանց ունկնդիրներին, բայց որ նոքա ինքեանք ուսումնասիրում ու դաս էին ասում այդ թարգմանութիւնների վերայ, այդ յիշում ենմեր պատմագիրներից շատերը²⁾: Առաքել պատմագիրը պատմում է,

²⁾ Այդ փիլիսոփայական գրուածքներից, մասնաւորապէս Դաւիթ անյաղթի շարադրութիւնները ու թարգմանութիւնները նամանաւոր

Թէ ինչպէս էր ձեռք բերել իւր իմաստասիրական գիտութիւնը Բարսեղ վարդապետը, որ Բաղէշի Ամրդօշ վանքի վանահայրն էր եւ դասատուն կամ լսարան ունէր նոյն վանքում: «Քանզի, ասում է նա, նա սկիզբն արար Սահմանաց գրոցն, կարգայր մինչեւ ցվերջ պրակին, եւ դարձեալ դառնայր ի սկիզբն պրակին, այնքան կարգայր եւ դառնայր, մինչեւ ամենայն որ պիտութեանցն տեղեկացեալ լինէր, եւ ապա անցանէր ի միւս պրակն, այսպէս առնելով մինչեւ ի տասն պրակն Սահմանացն կարգաց, եւ վերահասու եղեւ որ այլոց եւս կարէր ուսուցանել: Եւ ապա թողեալ Սահմանքն էանց ի Պորփիւրն, տեսանել եւ փորձել զնորին եւս զորդիսութիւն, եւ սկսաւ մեծաւ ջանիւ ընթեռնուլ եւ դառնալով ի Պորփիւրէն զսեռն եւ զտեսակն եւս եգիտ շնորհօք սուրբ հոգւոյն: 3) Ընդհանրապէս որոշուած չէր, թէ աշակերտը քանի տարի պէտք է մնար դպրոցում. նա նախ, մնում էր այնքան որքան ինքը ցանկանար եւ կամ որքան ժամանակուայ ուսուցիչը ձեռնհաս էր իւր գիտութիւնը աշակերտին աւանդելու: Ինչ կասկած, որ աշակերտների մեծամասնութիւնը դեռ չաւարտած դասաւանդելի աւարկաների ընթացքը, թողնում էր դպրոցը: Դպրոցում տիրող բռնակալական կարգու կանոնը, դասաւանդու. թեան չոր ու ցամաք եղանակը, ընթացքի անսպասակ եւ անբովանդակ նիւթը, ուսուցիչների կողմից ուսանողների հետաքրքրութիւնը զարթեցնելու ձրգուման պակասութիւնը շուտով զգուեցնում ու սառեցնում էին նոցա ուսումից. այն աշակերտներն էլ որ համբերութիւն էին ունենում մնալ մինչեւ վերջը, կորցնում էին իւրեանց կայտառութիւնը, թմրում

սովորութիւն եղաւ ուսումնասիրելու մեկնաբանել ժողգարից սկսած: Այդ գործին պարագլուխ կարելի է համարել Յովհան Որոտնեցուն եւ Գրիգոր Տաթեւացուն եւ նոցա աշակերտներին:

3) Տես «Առաքելականագիր» Ս. Էջմիածնի տպագրութիւն) էջ 302.

ու դառնում էին մի անկումք, անխոտհասն հասն, որ աւելի նմանում էր մի մեքենայի, քան թէ Աստուծոյ պատկերմարդու: Ուսանելու դժուարութեան զգացմունքը նոքա տանում էին իւրեանց ընտանիքը եւ ինքեանք եւս հայր ու ընտանեաց տէր դառնալով, հաղորդում էին իւրեանց սերնդին: Այս էր ահա պատճառը, որ ուսանելու հասակ ունեցող մանուկները, դեռ դպրոցի երեսը չ' տեսած, արգէն դուրսւմ էին երբ որ նոցա յիշեցնում էին, որ ժամանակ է կարգալ սովորելու, մինչեւ անգամ դպրոցի եւ վարժապետի անունով սաստում էին երեխաներին: Այն ժամանակուայ դաստիարակութիւնը, կարծես, այժմուայ մեր զինուորագրութիւնը լինէր, որին սրտատրոփ սպասում են մեր պատանիները: Վարժապետները մեծ վարկ ունէին ժողովրդի աչքին. հարսանիքի, խրախճանութեան եւ զանազան հանդէսներում նոցա առաջին տեղն էին տալիս, կարեւոր գէպքում միշտ նոցա ձայնը որոշող նշանակութիւն էր ունենում. աշակերտները մինչեւ անգամ, ինչպէս կարգացողներ, ինչպէս տիրացուներ յարգ ու պատիւ էին վայելում ժողովրդից: Բացի տղայոց դպրոցներից, կային եւ օրիորդաց դպրոցներ. այդ տեղ վարժապետները գրագէտ պառաւներն էին կամ կոյսերը: Այդ դպրոցները սիւայն գրագիտութիւն ու ասղնագործութիւն էին սովորեցնում: Կոյսերի մօտ ուսանում էին միայն աղջիկներ, իսկ պառաւների մօտ շատ անգամ աղջիկների հետ միասին ուսանում էին եւ մանչեր. դոքա այն ժամանակուայ երկսեռ խառն ուսումնարաններն էին:

II.

Այսպէս էր ահա Հայոց հին «Խալֆայական» կոչուած շրջանի ուսումնարանական գործը, այսպէս էր առհասարակ ուսումնարանական գործի դրութիւնը եւ

Նախիջեւանում: Քաղաքիս եկեղեցիներն բախում գրա-
նուած փոքրիկ տնակներն էին նախիջեւանցւոց ա-
ռաջին դպրոցները: որ մինչեւ անգամ դպրոցի ա-
նուն եւս չէին կրում: նոքա կոչուում էին «օգաներ»
եւ զանազանուում էին միմեանցից եկեղեցիների ա-
նունով, որոնց բախում որ գտնուում էին. «Ս. Համբար-
ձում ժամի օգայ, Ս. Թորոսի, Ս. Աստուածածնի» եւ
այլն: անուններ, որ մինչեւ ցայսօր դեռ կարելի է
լսել ժողովրդի բերանից: Քահանաներն ու տիրացու-
ներն, ագէտ աշխարհական մարդիկ ու պառաւներն
էին քաղաքացիների առաջին վարժապետներն, որոնց
մի քանիսի անունը մինչեւ ցայսօր դեռ կարելի է լը-
սել շատերից: Ո՛վ չէ լսել նշանաւոր Օքսէնտ եղիշէի
անունը, որի դպրոցում իւր առաջին կրթութիւնը
ստացաւ Միքայէլ Նալբանդեանցը. ո՛վ չէ լսել տիրա-
ցու Յարութիւնի կամ Թուշիկ պառաւի անունները,
որոնց մօտ կարգաւ-դրել են սովորել մեր քաղաքացի-
ներից շատերը: Ապա Սերովբէ վարժապետը, Տէր
Գաբրիէլ Պատկանեանը, Մկրտիչ եգիւնեանը, որոնց
մօտ ամբողջ երկու երեք սերունդ է դաստիարակուել:
Դոցա մօտ էին տեղական ոճով «վարպետ գնում» նա-
խիջեւանի մանուկները. վարժապետներն էլ հէնց
շատ անգամ վարպետ էին կոչուում: Թուշիկ պառա-
ւը ուրիշ պէս չէր կոչուում, եթէ ոչ «Թուշիկ վար-
պետ»: Յայտնի բան է, զանազանութիւն կար այդ
վարժապետների մէջ, ինչպէս որ զանազանութիւն
կար եւ Հայաստանի վարժապետների մէջ, բայց այդ
զանազանութիւնը միայն գիտութեան ու գասընթաց-
քի ընդարձակութեան մէջ էր, իսկ ընդհանրապէս
բոլորի դպրոցներում եւս նոյն կարգ ու կանոնը, նոյն
դասաւանդութեան եղանակը, նոյն բռնակալական հո-
գին եւ նոյն դպրոցական սխառեմն էր թափաւորում:
Առաջին երեքի եւ նոցա նմանների վարպետանոցները
Հասարակ գրագիտութեան տեղեր էին միայն, նման

առնաց այժմու այ շատ գիւղերում գտնուած դպրոց-
ներին, որ կոչուում են Школы грамотности: Նոցա գի-
տութիւնը վերին աստիճանի ռահմանափակ էր: Հան-
գուցեալ Նալբանդեանցը մի քանի շաբաթ միայն յա-
ճախելով եղիշէի դպրոցը, իբրեւ ուշիմ մանուկ, ամէն
բան, ինչ որ այնտեղ դասատրուում էր, սովորեց, եւ
այլ եւս իւր համար սովորելու նիւթ չ' գտնելով, գնաց
Տէր-Գաբրիէլի մօտ. խեղճ տիրացուն շատ նեղն էր
ընկնում հարցասէր մանուկի հարցմունքներին բաւա-
կանացուցիչ պատասխան տալու: Եւ առհասարակ այն
ժամանակուայ նախիջեւանի հոգեւորականութիւնը
կրթութեան ու գիտութեան կողմից Հայաստանի իւր
ծառայակից եղբայրներից շատ առաջ չէր գնացել.
նա այն աստիճանի ագէտ էր, որ 45 թուականին երբ
երջանկայիշատակ ներսէս կաթուղիկոսը նախիջեւան
ժամանեց, բազմաթիւ քահանաներից ու տիրացու-
ներից միայն Տէր-Գաբրիէլ քահանային եւ Նալբանդ-
եանց տիրացուն համապատասխան գտաւ իւրեանց
կոչմանը: Քաղաքիս հոգեւորականութեան տգիտու-
թիւնը յայտնի եղաւ մի գէպից, որ զուրկ չէ հետա-
քըքրութիւնից: Հայրենեաց պաշտպան կաթուղիկո-
սը իջեւանել էր Ձէնգին Կարապետի տանը եւ, ըստ
իւր սովորութեան, ամենայն օր ժողովրդից բազմա-
թիւ այցելուներ ընդունում: Աղաների հետ կաթու-
ղիկոսը խօսում էր ազգային հասարակական գործերի
վերայ, միջին գիրք ունեցող մարդկանց միթարում
ու քաջալերում էր, հասարակ ժողովրդին աջ էր տա-
լիս ու արձակում եւ առ հասարակ ամէն մարդ ազատ
մուտք ունէր նորա մօտ: Մէկ օր էլ մանում է Վեհա-
պետի մօտ մի մարդ եւ աջը առնելուց յետոյ, մատու-
ցանում է նորան մի ցուցակ, յայտնելով, որ տեղիս
քահանաներից մէկը հարսնախօսութեան միջնորդ լի-
նելով, այս ցուցակով օժիտ է խոստացել, բայց իւր
խոստմունքը չէ կատարել: Հոգեւոր տէրը կոչել է

տալիս քահանային, որի ձեռքով գրած էր ցուցակը, եւ հրամայում է կարգաւ. բայց քահանան կակաղում է եւ դժուարանում է ջոկել իւր ձեռքով գրածը: Միւս օրը բոլոր հոգեւորականութիւնը հրաման է ստանում հաւաքուել Վեհափառի ընդունարանը: Կաթողիկոսը գիմելով հոգեւորականներին, ասում է, «Ով որ ձեզանից քերականութիւն գիտէ, թող առաջ գայ»: Բոլորը լռում ու անշարժ են մնում եւ միայն Պատկանեան Տէր-Գաբրիէլն է բացառութիւն կազմում: Այն ժամանակ կաթողիկոսը հրամայում է, որ բոլորեքեան յաճախեն Մկրտիչ Եգեներեան վարժապետի մօտ, որ, իբրեւ կաթողիկ, յայտնի էր «ձուկ ուտող» անունով, եւ սովորէն այնքան ժամանակ, մինչեւ որ արժանանան վկայական ստանալու նորանից, առանց որի, իրօտանում է տիրացուներից ոչ ոքի քահանայ չ' ձեռնագրել: Յայտնի բան է, Սերովբէ վարժապետը, Պատկանեանց քահանան եւ Մկրտիչ Եգեներեանը իւրեանց գիտութեամբ շատ վեր էին Օքսենտից, Յարութիւնից, նոցա դպրոցներում ուշիմ եւ աշխատասէր մանուկը կարող էր բան սովորել: Միքայէլ Նալբանդեանցը իւր Հայոց լեզուի եւ կրօնի գիտութիւնը ստացել էր Պատկանեանից, բայց դժբախտաբար տգիտութիւնը մարդու մէջ չէր, այլ այդ ժամանակուայ հայկական կեանքի, նոցա հոգու մէջ. իսկ մարդիկը միայն ժամանակի որդիքն էին: Նալբանդեանցը, որ, իբրեւ տիրացու, միւսների հետ հաւասարապէս հրաման ստացաւ Ներսէս կաթողիկոսից Եգեներեանի մօտ քերականութիւն սովորելու, Վեներեանի Միսիթարեան վարժարանում կրթութիւն ստացած գիտնական վարժապետի մօտ իւր մօքի համար ոչ մի նիւթ չ' գտաւ, որ արդէն սովորած չը լինէր իւր առաջուայ վարժապետ Տէր-Գաբրիէլ քահանայից: Նա մի քանի ժամանակ «ձուկ ուտողի» մօտ յաճախելուց յետոյ, բաց է ի բաց մերժեց նորա մօտ գնալու. ասելով «ինչոր դու-

սովորեցնում ես, ես արդէն շատ ժամանակ է, որ գիտեմ»: Եւ նա փորձով ցուցեց, որ իւր յամառութիւնը կամակորուրթեան, հպարտութեան կամ գոռոզութեան արդիւնք չէր, այլ վարժապետի մատուր զարգացման պակասութեան արգասիք: Ասում են, կաթողիկոսը բարկացաւ յանդուգն տիրացուի վերայ եւ հրամայեց նորա կամակորուրթիւնը կտրելու համար, նորան մի գրաբառ շարադրութիւն տալ գրելու, բայց երբ որ կտրդաց նորա գրածը, հրամայեց այլ եւս չ' ստիպել նորան, որովհետեւ համոզուեցաւ եւ հաւատաց տիրացուի ասածների ճշմարտութեանը:

III.

Խալֆայականութիւնը դարիս Հայերի համար նոր բան չէր. նոքա նորան ժառանգութիւն էին ստացել անցեալից եւ միայն իւրեանց հասկացողութեան ու ժամանակի հոգուն համեմատ զարգացրել, կերպարանափոխել եւ ընդարձակել էին նորան: Անցեալում ընդհանրապէս Հայերը ունեցել են մի քանի ուսումնարանական շրջան, որոնք թէ եւ ընդհանրում մէկ ուղղութիւն, մէկ հոգի ունէին, բայց մասնաւորում շատ էին զանազանութեամբ միմեանցից: Առհասարակ բոլոր հին շրջանի ուսումնարանական գործի ուղղութիւնը կրօնական էր, իսկ նպատակը մասնաւոր, անհատական: Ուսումը այդ շրջանում ժողովրդականութիւն, ընդհանրականութիւն չունէր, նա սեփականութիւն էր հոգեւորականութեան, իսկ աշխարհականներից միայն անհատներ: Ժողովրդի լուսաւորութիւն, ընդհանուր կրթութիւն եւ ազգային լուսաւորութիւն նոր հասկացողութիւն են, այն ժամանակները այդ չը կար: Ուսումնարան էր յաճախում, կարգաւ գրել էր սովորում միայն նա, որ պատրաստութեամբ էր հոգեւորական լինելու, իսկ բուն ժողովուրդը իրան ուսում-

նարանից հեռու էր պահում, որովհետեւ կարօտութիւն չէր զգում: Ինչո՞ւ համար էր, չէ՞ որ բոլորեքեան տէր-տէր, տիրացու կամ վարդապետ դառնալու չէին. այն ժամանակուայ ընդհանրացած կարծիքով ուսումը աշխարհականին պէտք չէր, ուրեմն ուսումնարաններն էլ գլխաւորապէս հոգեւորականացունքի համար էին պահուում: Սակայն ուսումնարանական գործի այդ ընդհանուր հոգին ու ուղղութիւնը հին շրջանի դանազան ժամանակամիջոցներում զանազան տեսակ, զանազան ծաւալով էր արտայայտուում. նկատելի է մի տեսակ աստիճանաբար փոխանցումն, մի տեսակ հետեւողականութիւն, որով մի ժամանակամիջոց փոխանակում է միւսին, բերելով իւր հետ ուսումնարանական գործի վերաբերութեամբ նոր հայեացք: Նոր գաղափար, նկատելի է փոքրից գէպի մեծը, սահմանափակից գէպի ընդհանուրը գլխավոր ձգտումն. դուրս հետ միտքին եւ կրօնական գաղափարից գէպի կրօնական-ազգայինը անցնելը եւ այդ վերջինի առտիճանաբար զարգացումն: Հեթանոս Հայերի ուսումնարանները նոյն իսկ մեհեաններն էին, որտեղ քրմերը պատրաստում էին քրմացունքին, եւ, որովհետեւ քրմութիւնը ժառանգական էր, ուսումնարաններն եւս համարեա թէ միայն քրմերի որդիների համար էին, ուստի եւ՝ նոքա կրում էին մասնաւոր, կաստային բնաւորութիւն: Ժողովուրդը այդ ուսումնարանների մասին ոչ տեղեկութիւն, ոչ էլ հասկացողութիւն ունէր եւ, որովհետեւ ազգը ուսումնարանների գործում մաս չունէր, ուրեմն նոցա մէջ ազգայնութիւն եւս չ' կար: Այդ արդէն քրմերի քաղաքականութիւնն էր. տմեն բան, ինչ որ միայն մեհեաններին եւ իւրեանց էր վերաբերում, շրջապատել մի աւանձին խորհրդաւոր գաղտնիքով, նոքա գորանով իշխում էին ժողովրդի վերայ: Ամբոխը՝ որ գիտութիւնը եւ ճշմարտութիւնը միայն աստուածների սեփականութիւն էր

համարում, տեսնելով իւր քրմերի գիտութիւնը, նոցա վերայ սովորում էր նայել իբրեւ աստուածների գիտութեան եւ իմաստութեան մասնակից էակների, իբրեւ սրբերի վերայ: Գրիստոնէութեան առաջին դարերում Հայոց եկեղեցիները եւ վանքերը մեհեաններից ժառանգելով նոցա նիւթական հարստութիւնը, իւրեանց սեփականացրին եւ նոցա ուսումնարաններ պահելու արածնութիւնը: Եղաւ մի փոքրիկ ժամանակամիջոց մինչեւ անգամ, երբ քրիստոնէական ուսումնարանները մասնաւոր, կաստային բնաւորութիւն ընդունեցին: Այդ այն միջոցն էր, երբ Գրիգոր Լուսաւորիչ կամենալով գրաւել եւ վարձատրել իշխանութիւնից եւ նիւթական կարսդութիւնից զրկուած քրմերին, նոցա որդիների համար քրմական դպրոցներ հաստատեց, բայց այդ ժամանակամիջոցը շատ կարճ եղաւ, որովհետեւ քրիստոնէութիւնը ըստ էութեան եւ բնաւորութեան պարունակում է իւր մէջ այնպիսի ընդհանրական եւ ընդարձակ գաղափար, որ ոչ մի կերպով չէ կարելի սահմանափակել մասնաւորել: Լուսաւորիչը շտապեց քրմական դպրոցների մօտ եւ աշխարհական դպրոցներ բանալ, որպէս զի քրիստոնէութեան ճշմարտութիւնները շուտով ընդհանրանան Հայաստանում: Ծիշո է, Հայոց այդ առաջին քրիստոնէական դպրոցներում ազգայնութեան գաղափարը նոյնպէս մի աւանձին տեղ չը բռնեց, որովհետեւ առաջին ուսուցիչները հայ չէին, այլ ասորի եւ յոյն, մինչեւ անգամ գասաւսնդութեան լեզուն եւ ձեռնարկները եւս հայերէն չէին, որովհետեւ դեռ Ս. Գիրքը թարգմանուած չէր հայերէն, բայց եւ այնպէս նորանով արդէն, որ ժողովուրդը աշխարհական դպրոցներին միջոցով մօտ գործեց ուսումնարանական գործի մէջ, ազգի եւ ազգայնութեան գաղափարն էլ սկիսեւ կամաց-կամաց արժարժուել: Հինգերորդ գարում Հայոց գրերի գիւտի, Ս. Գրքի թարգմանութեան

1010
1087-2074
40946

եւ մի խումբ արտասահմանում կրթուած երիտասարդ-
հոգեւորականների ջանքով Հայոց ուսումնարանական
գործը սկսաւ հսկայական քայլերով առաջ գնալ, զար-
գանալ եւ տարածուել բոլն ժողովրդի մէջ եւ, որ
գլխաւորն է, նոցա մէջ մտաւ ազգային գաղափարը:
Քրիստոնէութիւնը, որի ճշմարտութիւնները հայերը
միայն այդ ժամանակ լիովին ըմբռնեցին, հայացաւ
եւ բաղմամբ ժողովրդական դպրոցների միջոցով
կազմակերպուեցաւ հայոց եկեղեցին, որի մէջ կրօնա-
կանը եւ ազգայինը այնպէս զուգախառնուեցան, այն-
պէս միացան, որ կաղմեցին մի անբաժան մարմին:
Այնուհետեւ հայ ասելով, սկսան հասկանալ Լուսաւորչի
եկեղեցուն պատկանող քրիստոնեային եւ ընդհակա-
ռակը: Վեցերորդ եւ եօթներորդ դարում հայոց ու-
սումնարանական գործը շարունակեց զարգանալ նոյն
ճանապարհով: ազգայինը եւ ժողովրդականը քանի
գնաց աւելի տեղ բռնեց դպրոցներում, նամանաւանդ
որ քաղաքական դժբաղդ հանգամանքներում հայերը
միակ միխթարութիւնը գտնում էին իւրեանց ազգա-
յին գոյնով մկրտուած եկեղեցում ու նոցա նախագա-
ւիթ դպրոցներում: Այդ ժամանակուայ հայոց դպրոց-
ների դասաւանդութիւնը մի կենդանի ուսմունք էր,
որ, ըստ ամենայնի, համապատասխանում էր ժամա-
նակի պահանջներին: Հայ միտքը ոչնչով չէր կաշկան-
դուած, ուսուցիչն էլ, աշակերտն էլ ազատ մտածում,
դատում եւ ազատ գործում էին. ձեւապաշտութիւն
չըկար. դպրոցը նման էր մի մեծ գերդաստանի, իսկ ու-
սուցիչը մի սիրող հօր, որ խրատում եւ ուսուցանում
է իւր որդիներին: Այս դասաւանդութեան եղանակը
թարգմանիչները բերել էին Յունաստանից, այդպէս
էին սովորեցնում յոյն փիլիսոփաները իւրեանց աշա-
կերտներին: Այդպէս էին ահա սովորեցնում Սահակ
եւ Մեսրոպը եւ իւրեանց աշակերտները Վաղարշա-
պատի, Շաղգոմքի եւ միւս դպրոցներում: այդպէս

սովորեցնում Մաթուսաղա վարդապետը Վարդիհեր
կոչուած վանքի դպրոցում, Թէոդորոս Քութենաւորը,
Արագածոտնի Ս. Աստուածածնի վանքում, Բարսեղ
ձոնը՝ Շիրակայ դպրեւանքում: այդպէս էին սովորեց-
նում եւ իննական Գլակայ վանքում եւ Տաթեւի Սիւ-
նեաց վարդապետարանում: Ութերորդ դարում հայ-
աստանին տիրեցին Արաբները եւ այն ժամանակից
մինչեւ ցայսօր ծանրացաւ մեր վերայ մահմետական
լուծը: Անցան Արաբները, եկան ուրիշ ազգեր, բայց
իսլամը մինչեւ ցայսօր տիրող կրօնքը եղաւ մեր եր-
կրում: Հայը շրջապատուած այլակրօն ու այլադաւան
թշնամիներից իւր ազգութեան փրկութիւնը սկսաւ
տեսնել իւր եկեղեցու եւ լեզուի մէջ, եկեղեցի եւ լե-
զու, լեզու եւ եկեղեցի-այդ եղաւ հայի նշանաբանը
եւ այդ պատճառով եւս հայոց դպրոցներում բոլոր
դասաւանդութիւնը սահմանափակուեցաւ հէնց երկու
առարկայով: Իսլամը, որ ամէն երկրում թողել էր իւր
հետքը, չէր կարող յայտնի բան է, խնայել եւ հայոց
երկրի կուսութիւնը. նորա ազդեցութիւնը տարա-
ծուեցաւ հայ մարդու վերայ եւ դրեց իւր կնիքը
նորա լեզուի, սովորութիւնների եւ բնաւորութեան
վերայ. նա չը խնայեց հայ ընտանիքը եւ, վերջապէս,
մտաւ հայի սրբութեան նախագաւիթը-դպրոցը եւ
տուեց նորան Վեդրեսային՝ բնաւորութիւն: Հայ միտ-
քը կաշկանդուեցաւ, ազատութիւնը կորաւ. առաջու-
այ կենդանութիւնը ու թարմութիւնը տեղի տուեց
մեռցնող չորութեան, այլ եւս հոգի չը կար, գիրը
միայն մնաց: Ահա այստեղ պէտքէ որոնել ուսումնա-
րանական գործի խալֆայականութեան սկիզբը: Ճիշդ
է, յետագայ ժամանակներում հայոց ուսումնարան-
ները մոռաւ եւ ուրիշ ազդեցութիւն՝ միջնադարեան
սքոլաստիկ ուղղութիւնը, որ բերին խաչակիրները եւ
Ունիթթորները, բայց մեղրեսային բնաւորութիւնը դո-
րանով չ'վերջացաւ: Երբեք չեմ մոռանալ այն տալա-

ւորութիւնը, որ իմ վերայ թողել է մահմեդական մեղքեօքն: 1882 թուականն էր, երբ ես վերջին անգամ այցելելով հայրենիքս, պատահեցայ Երեւանում: Մէկ օր ես գնացի քաղաքի մայր մզկիթը, որ տեղացիներէց կոչուում է «Գեօք Մասջիդ»: Դա մի պարսկական ճաշակով եւ ճարտարապետութեամբ կառուցուած մի շինութիւն է, որ իւր տեսակով գեղեցիկ կարելի է կոչել: Հրապարակի մէջ տեղում շատրուան, իսկ չորս կողմը բուն մզկիթը եւ նորան վերաբերեալ շինութիւնները՝ խցերը, մեղքեօքն եւ այլն: Ցերեկուայ 12 ժամն էր, ճաշի աղանի ժամանակ, երբ ես մտայ մզկիթի հրապարակը: Ամէն տեղ խորհրդաւոր, խորին լռութիւն էր, միայն լսուում էր բաշմաթիւ ջերմեռանդ «նամազ» անողների շշուէջը եւ կարկաչահոս շատրուանի խոխովումն, իսկ այդ բոլորի վերայ իշխում էր երկու վերամբարձ ասղոնման, մոզայիկով չարդարուած մինարէ, որոնցից մէկի ծայրին շրջադայելով երգում էր իւր սովորական աղանը հերթապահ մուլան՝ «Ալլահու ալբարու լա իլա իլ Ալլահ»: Նորա ձայնը նուրբ էր եւ բարձր եւ իւր քաղցր, բայց մեղ համար անսովորելեէջներով գրաւում էր օտարականիս ուշադրութիւնը: Ինչ ասել կուզի, որ ես աւելի հետաքրքրուեցայ մեղքեօքնով: Հեռու պէտք չէր գնալ. աշակերտները, երեւի, դովութեան պատճառով տեղաւորուած էին բացօդեայ շատրուանի մօտ: Մէջ տեղը չըբաժ էր մուլան իւր դուրանով, գրեւոր պարագաներով եւ ապակեայ գեղեցիկ գաղաղութով զարդարուած զաւամով: Նորա չորս կողմը շարուած էին աշակերտները, ծալապատիկ ծունկերի վերայ բաց գրքերով եւ անհրաժեշտ «գուլթ-ղալամով»: Նորա բարձր ձայնով սերտում էին դուրանից ամէնի համար առանձին նշանակուած դասերը՝ ճիշտ այնպէս, ինչպէս մենք անում էինք մեր խալիֆայական դպրոցներում: Աշակերտների դաս սեր-

տելու, ուսուցչի դաս հարցնելու ձեւը եւ առհասարակ դպրոցի բոլոր սարգ ու կարգը այն աստիճան նման էր մեր հին դպրոցներին, որ եթէ մզկիթի տեղ եկեղեցի լինէր, մուլայի տեղ—տէրտէր, իսկ ընթերցանելի գրքերը, ժամագիրք, Աւետարան, Նարեկ—դուրանի տեղ, ոչնչով չէր կարելի ջոկել հայ դպրոցից: Ես մօտեցայ, հարց ու փորձ արի, խօսեցի եւրոպական դասաւանդութեան եղանակի մասին, բայց մուլան իմ ամէն մի հարցմունքիս միայն քմեխաղ պատասխանում էր՝ «արի, սարքարամ, խօր միգուլիդ, ամմա ալկետար նամիֆարմայագ» —այո, պարոն, լաւ էք ասում, բայց գիրքը չէ հրամայում: Նոյն պատասխանը յետոյ ես լսեցի Գանձակի գլխաւոր մուլայից, երբ ես այցելեցի այնտեղի մեղքեօքն եւ մի գիտնական մուլայից, որին ես պատահեցայ Գանձակ գաւառի Գետաշէն գիւղում: Միտս եկաւ՝ «գիւրն սպանանէ—հոգին կեցուցանէ»:

IV.

Սակայն խալիֆայականութիւնը հայերի մէջ մինչեւ վերջը շարունակուել չէր կարող: Հայերը թէեւ դժբաղդ քաղաքական հանգամանքներում, բայց եւ այնպէս, ինչպէս աչքաբաց ժողովուրդ, շուտով ծախօթացան Եւրոպային. վաճառականները սկսան երթեւեկել լուսաւորեալ երկիրները. ուսման ծարաւի երիտասարդները, ինչպէս գեռ հին ժամանակները սովորութիւն ունէին, դիմեցին Եւրոպա ուսում ստանալու եւ Եւրոպայի ազգեցութիւնը, թէեւ թոյլ դանդաղ կերպով, բայց եւ այնպէս սկսաւ կամաց կամաց տարածուել Հայոց կեանքի մէջ ընդհանրապէս եւ Հայոց դպրոցների մէջ մասնաւորապէս: Ինչ ասել կուզի, որ այդ գէպքում հայկական գաղութները, իբրեւ նիւթականապէս աւելի ապահովեալ, իբրեւ լուսաւորեալ երկրներին աւելի մօտ եւ նոցա մէջն ապրող հայ ժողովրդի մի մասը, առաջընթաց եղան

եւ իւրեանց մայր երկրի վերաբերութեամբ սկսան միջնորդի դեր կատարել: Նոքա դարձան մի տեսակ հայկական լուսաւորեալ կենտրոններ, որտեղից զանազան շառաւիղներով եւրոպականութիւնը տարածուեցաւ Հայաստանի խորքերը: Զմիւռնաւն ու Պօլիսը առաջնորդեցին Տաճկահայոց, Մոսկովը, Պետերբուրգը, եւ Թիֆլիսը՝ Ռուսահայոց, իսկ Հնդկաստանը, Թաւրիզը Պարսկահայոց: Խալֆայականութիւնը, որ այն ատիճան խոր արմատներ էր թողել մեր կեանքում, որ մինչեւ ցայսօր դեռ մեր գիւղացիք զանգատուում են թէ թողած աստուածային բաները, էջ խողի մասին են դաս տալիս դպրոցում, սկսաւ աստիճանաբար տեղի տալ: Բայց մեր ուսումնարանական գործի այդ փոփոխութիւնը Հայաստանի բոլոր մասերում միաժամանակ չեղաւ, որովհետեւ հայերը երեք տէրութեան հպատակ լինելով, նոցա ուսումնարանական գործն էլ, ինչպէս նոցա կեանքի եւ միւս բոլոր երեւոյթները, ենթարկուած են այդ տէրութիւնների քաղաքակրթութեան ազդեցութեան: Տաճկահայոց մէջ այդ փոփոխութիւնը աւելի կանուխ սկսուեցաւ, քան թէ միւս մասերում՝ Պարսկահայոց եւ մինչեւ անգամ Ռուսահայոց մէջ: Անկասկած գորա պատճառը այն չէր, որ Տաճկաստանը աւելի քաղաքակրթութեամբ էր, քան թէ Ռուսաստանը, որովհետեւ յայտնի է, որ նա իւր նախնական գրութիւնից, իբրեւ մահմետական երկիր, մինչեւ ցայսօր դեռ դուրս չէ եկել, այլ այն աշխարհագրական դիրքը, որ ունին նորա երկու քաղաքները՝ Պօլիսը եւ Զմիւռնան: Այդ երկու քաղաքները գտնուելով մէկը եւրոպայի, իսկ միւսը Փոքր Ասիայի լաւ տեղերից մէկում, միշտ եւրոպական ազգերի թէ քաղաքական եւ թէ առեւտրական գործունէութեան մեծ ասպարէզ են եղել. նոքա գտնուելով Տաճիկների իշխանութեան ներքոյ միշտ աւելի եւրոպական, քան թէ ասիական կեանք

ու կերպարանք են ունեցել: Ֆրանսիական լեզուն եւ քաղաքացիական կեանքը, իբրեւ մի ազգի կեանք ու լեզու, որ միւս եւրոպացիներից աւելի կանուխ է ձգտել ձեռք բերել արեւելքում իւր ազդեցութիւնը, այդ կենդրոններում միշտ ժողովրդականութիւն է վայելել: Հայ գաղթականները, իբրեւ լուսաւորութիւն սիրող ժողովուրդ, անկասկած չէին կարող անմասն մնալ իւրեանց չորս կողմը եռացող եւրոպական կեանքին. նոքա շուտով իւրեանց կեանքի մէջ մտցրին «ալաֆրանկայութիւնը», որ յայտնի բան է, առանց ազդեցութեան չէր կարող մնալ եւ նոցա ուսումնարանական գործի վերայ⁵⁾: Միւս կողմից էլ Տաճկահայոց գիւղութների վերայ ազդեցին Մխիթարեանք եւ նոցա ձեռքով հաստատուած Ռափայէլեան՝ Մուրատեան եւ Հայկազեան վարժարանները. բայց դժբաղդաբար այդ եւրոպական ազդեցութիւնը ճանապարհների հաղորդակցութեան պատճառով միայն մնաց այդ կենտրոններում եւ մասամբ եւս տարածուեցաւ Անատոլիոյ հայ գաղութների վերայ, իսկ բուն Հայաստան չը մտաւ⁶⁾: Իսկ պարսկահայոց ուսումնարանական գործի փոփոխութեան սկիզբը համեմատաբար շատ ուշ եղաւ, քան թէ Ռուսահայոցը կամ Տաճկահայոցը, որովհետեւ Պարսկաստանը, իբրեւ մահմետական երկիր, ունենալով լուսաւորութեան բոլոր արգելաւիթ պատճառները, չունէր այն նւազատաւոր հանգամանքները, որ ունէր Տաճկաստանը: Նա իւր աշխարհագրական դիրքով բաժանուած լինելով եւրոպայից, համարեաւ բոլորովին զրկուած էր լուսաւորեալ ազգերի ազդեցութիւնից: Պարսկահայոց վաճառականներն էլ յայտնի բան է, հասնում էին եւրոպա եւ իւրեանց երկիրն էին բերում եւրոպականութիւնը: Հնդկաստան գաղթած Զուլայեցի-

⁵⁾ Բուն Տաճկահայաստանի առաջին կանոնաւոր դպրոցը պէտք է համարել Վարազայ վանքինը, որ հիմնուեցաւ Հայրիկի Աեռքով 37 թ.

ներն էլ ազգում էին իւրեանց հայրենակիցներն վերայ, բայց այդ ազգեցութիւնը այնքան չնչին էր, որ չէր կարող մի զգալի փոփոխութիւն մտցնել Պարսկահայոց խալիֆայականութեան մէջ: Երեւանցի Մեսրոպ Թալիադեանի ձեռքով բարեփոխուած Նոր-Ջուղայի կարճատեւ դպրոցը շատ բան անել չէր կարող: Եթէ միայն օգնութեան չը հասնէին Ռուսահայերը եւ Ատրպատականի առաջնորդի ձեռքով սկիզբը չ'դնէին նոցա ուսումնարանական գործի փոփոխութեան: Այդպիսով ահա Հայոց ազգի երեք մասից Ռուսահայերն եղան առաջինը, որ հին ուսումնարանական շրջանի փոփոխութեան հիմքը դնելով, անընդհատ կերպով աստիճան առ աստիճան շարունակեցին բարեփոխել ու կանոնաւորել դպրոցները եւ նոցա մէջ տիրող կարգ ու կանոնը, մինչեւ որ մեր օրերը կարողացան նորան մի յայտնի աստիճան կատարելութեան հասցնել: Ռուսահայոց ուսումնարանական գործի փոփոխութեան նպատեցին, նախ ինքը տէրութիւնը, որ կեանքի եւ գոյքի ապահովութիւն տալով հայ ժողովրդին, գործնով միջոց տուեց նորան, բացի իւր ամենօրեայ պիտոյքը հոգալուց, նաեւ մտաւոր կըրթութեան վերայ եւս ուշադրութիւն դարձնելու, բացի սորանից, նա հայ մանուկներին գրկաբաց ընդունելով արքունի դպրոցները, հայաբնակ քաղաքներում եւս գաւառական դպրոցներ բանալով, մասնակից արեց Հայերին կրթութեան այն մեծ հոսանքին, որ մոտ էր գործում Եւրոպայից Ռուսաստան, եւ երկրորդ, Ս. Էջմիածինը, որին կարծես, ինքը նախախնամութիւնն էր յանձնել առաջնորդել հայ ազգը դէպի կեանք եւ լուսաւորութիւն: Ս. Էջմիածնի գահականները, որոնք տէրութիւնից հաստատուած օրէնքով եւս ճանաչուեցան պարագլուխ Հայոց ուսումնարանական գործին, իւրեանց բոլոր ճիգը թափեցին արդարացնելու իւրեանց վերայ դրուած ազգի յոյ-

սերը: Կաթողիկոսները Հայոց եկեղեցու գլուխն են, իսկ դպրոցները, եկեղեցու նախագաւիթը. չէ որ նաքա պիտի աշխատէին դպրոցները կանոնաւորելի որ ծագկեն եւ եկեղեցիները: Ներսէսը, Գէորգը իւրեանց Ռուսահայոց ուսումնարանական գործում, ղենեցած գործունէութեամբ, անմահացրին իւրեանց անունը: Կարճ միջոցում, զարմանալի փոփոխութիւն եղաւ բացուեցաւ Ներսիսեան, Երեւանի, Արձախի դպրոցները, բարեկարգուեցաւ, ըստ կարեաց, Ս. Էջմիածնի ժառանգաւորաց դպրոցը: Ռուսահայերի մէջ մտաւոր շարժում սկսաւ, զարթեցաւ ուսումնասիրութեան հոգին եւ հայ պատանիներն խումբ խումբ դիմեցին Թիֆլիսի միջնակարգ դպրոցները, մայրաքաղաքների եւ Դորպատի համալսարանները եւ մինչեւ անգամ արտասահման, նա մանաւանդ այս դէպքում մեծ գործ տեսաւ Լազարեանց ձեմարանը, որ բացուած լինելով գլխաւորապէս Հայերի համար, շատ կրթուած մարդիկ տուեց մինչեւ անգամ Ռուսահայաստանի ամենախոշ անկիւններում ապրող Հայերին, որոնք ցրուելով ժողովրդի մէջ տարածեցին մեր երկրում ուսման ճաշակը եւ դպրոցական գործի մէջ կանոնաւոր հայեացք մտցրին: Մեր ուսումնարանական գործը այս ընդհանուր մտաւոր շարժման մէջ, յայտնի բան է, անփոփոխ չէր կարող մնալ, մէկ կողմէն տէրութեան ինամբը, միւս կողմից Ս. Էջմիածնի վեհապետների անհուն ճիգը եւ երրորդ կողմից հայ գրպարանոցներում ու տէրութեան ու բարձրագոյն դպրոցներում եւ վերջապէս Լազարեան ձեմարանում աւարտած աշակերտների խումբը ազգեցին ուսումնարանական գործի հին սիստեմի վերայ եւ պատրաստեցին այն հոգը, որի վերայ երջանկայիշատակ Մաթթոս կաթողիկոսը 1859 թուականին դրեց առաջին կանոնաւոր ծրարական դպրոցի հիմքը:

— Գործը իր խառնուրդով, որովհետեւ մի միջոցով չէր կարող

Ռուսահայոց բոլոր թեմերում եւս ուսումնարանական գործի կանոնաւորուելը մի եւ նոյն ժամանակը չեղաւ: Այդ դէպքում նախիջեւանի եւ Բեսարաբիոյ վիճակի դրութիւնը աւելի նախանձելի պէտք է համարել, որովհետեւ 57 թուականից այդ թեմին Աղեքսանդր Բ. կայսեր առանձին հաճութեամբ նշանակուած էր առաջնորդ Մխիթարեաններից դեռ 57 թուականին բաժանուած, նշանաւոր Այվազեան վարդապետը, որ իբրեւ կրթութեամբ մարդ ուսման յարգը լաւ էր ճանաչում: Գործելն էլ հեշտ էր, որովհետեւ նախիջեւանում, ինչպէս Ռուսահայոց եւ միւս վիճակներում, դպրոցական գործը կանոնաւորելու համար հողը բոլորովին պատրաստ էր. կազարեան ձեմարանը դեռ շատ առաջ նախիջեւանցի մանուկներից պատրաստել էր քաղաքի համար մի խումբ կրթութեամբ մարդիկ, որոնք վերադառնալով, տարածել էին քաղաքիս հասարակութեան մէջ ուսման սէրը. 57 թուականներից հիմնուած էր արքունի դաւառական դպրոցը—խոնախը,—որ այդպէս էր կոչուում իւր շէնքի անունով, եւ որ այժմուայ Ս. Սահակայ եւ Մեսրոպայ քաղաքային դպրոցն է, նոյնպէս յայտնի բան է, առանց հետեւանքի չէր մնացել նամանաւանդ որ այդ դպրոցը իւր այն ժամանակուայ միապաղաղ հայկական տարրով եւ Հայոց լեզուի եւ կրօնի պարտականացուցիչ դասատուութեամբ միանգամայն ազգային դպրոցի էր նմանում: Ժողովուրդը արդէն այնքան սէր էր կապել ուսման, որ չէր բաւականանում իւր ունեցած խոնախով եւ խալֆայական ուսումնարաններով. նա, կարծես, զգում էր իւր ունեցածի պակասութիւնը, ձգտում էր նորան բարեփոխել եւ կանոնաւորել: Այդ նպատակով էր ահա որ մեծամեծ ծախսեր անելով, նա ուղարկում էր իւր որդիներին ձեմարան. այդ նպատակով էր նոյն-

պէս, որ ուրիշ տեղերից հրաւիրում էր ուսուցիչներ նախիջեւան: Այսպէս հրաւիրուածներից նշանաւոր էին երկուսը՝ մոսկովի համալսարանի բանասիրական բաժնում աւարտած նախկին կազարեան ձեմարանի աշակերտ Թեոֆորոս Խաղամեանը, որի մօտ դաստիարակուեցան Հայրապետեանը եւ նորա հասակակիցները, եւ վերոյիշեալ Պոլսեցի Մնասիւր Սերովբէ վարժապետը, որի մօտ դաստիարակուեցաւ մի ամբողջ սերունդ, որոնց թուից էր եւ նորա որդին Տէր Գաբրիէլ Պատկանեանը, որ իւր հերթով ուսուցիչ եղաւ նալբանդեանին եւ նորա հասակակիցներին: Խաղամեանի եւ Սերովբէ վարժապետների գալը մի մեծ դարագլուխ է եղել նախիջեւանցւոց համար: Ինձ պատմել են, որ Խաղամեանը այնքան հետաքրքրութիւն է դարձեցրել ժողովրդի մէջ, որ երբ նա փողոցներից անցնելու է եղել բոլոր պատուհանները եւ դռները բացուելէն, ամէնքը հետաքրքրուելէն տեսնել այդ աշխարհական՝ Մոսկովից եկած հայ վարժապետին. մինչեւ այդ ժամանակը նախիջեւանցիները տեսած են եղել տէր տէր, տիրացու վարժապետներ եւ զանազան տեղական ազէտ վարպետներ: Զպէտք է մոռանալ յիշել, որ նախիջեւանի դպրոցական գործի կանոնաւորելուն, թէ եւ աւելի յետագայ ժամանակներում, մեծապէս նպաստել են նախիջեւանի կրթութեամբ երիտասարդներից երեքը՝ Սարգիս Տիգրանեանը, որի գործունէութիւնը ամբողջութեամբ պատկանում է Այվազեանի շրջանին, իբրեւ խոնախի ու Խալիբեան դպրոցի ուսուցիչ, տեսչի օգնական եւ տեսուչ. Տէր. Խաչատուր Զարիֆեան քահանան, որի գործունէութեան մի փոքր մասը պատկանում է Այվազեանի, իսկ գլխաւոր մասը Դէորդ կաթողիկոսի շրջանին, եւ Ռափայէլ Պատկանեանը, իբրեւ օրինակելի պանսիոնի կառավարիչ եւ առաջին մանկական պարտէզի հիմնադիր⁶⁾:

⁶⁾ Օրինակելի պանսիոնը Ռափայէլ Պատկանեանը բաց արեց առաջ

Բայց զժբախտաբար կրթութեամբ մարդ լինելու ուսման յարգը ճանաչելը գեռ չէ նշանակում ժողովրդի մէջ գործել իմանալ, ժողովրդի ցանկութիւններին եւ կարիքներին ընդ առաջ գնալ ինչպէս որ իւր գործունէութեամբ լիովին ապացոյց տուեց Այվազեանը: Ուսեալ առաջնորդը փոխանակ իւր գործունէութիւնը կենտրոնացնելու Նախիջևեանում եւ նորա շրջակայ գիւղերում, իբրեւ թեմի ամենաբազմահայ տեղերում, փոխանակ գիւղերում ծխական դպրոց բանալու, իսկ քաղաքում եւ ծխական դպրոցներ եւ մի մէծ կենտրոնական դպրոց, իւր բոլոր աշխատանքն եւ ուշագրութիւնը գարձնումէ Խալիբեան դպրոցի վերայ եւ այդպիսով իւր առաջնորդութեան բոլոր եօթ տարուայ գործունէութեամբ կազմումէ մի կատարեալ գիտնանս իւր կաթուղիկոսի հետ, որ իւր նոյնքան տարուայ կաթուղիկոսութիւնը գործ է գնում ժողովրդական դպրոցների բարեօրձման գործի վերայ, ժողովրդից հոգաբարձութիւններ հաստատելով եւ դպրոցների մերձաւոր հսկողութիւնը նորա յանձնելով: Եւ հեռի եւ մերջանկայիշատակ կաթուղիկոսի եւ հանգուցեալ առաջնորդի գործունէութեան մէջ եղած այդ գիտնանսի պատճառները քննելու, հեռի նոյնպէս ժխտելու Խալիբեան դպրոցի նշանակութիւնը Բեստարբիոյ թեմի համար ընդ հանրապէս եւ Նախիջևեանի մասնաւորապէս, բայց չեմ կարող այստեղ շեշտելով չափել, որ ուսեալ առաջնորդը Նախիջևեանի եկեղեցական գումարները եւ եկեղեցիների եօթ տարուայ ընթացիկ արդիւնքը ծախսելով Խալիբեան դպրոցի վերայ, քաղաքիս դպրոցները, եթէ ոչ ընդմիշտ, գնեւ շատ երկար ժամանակ, զրկեց հաստատ եկամտի աղբիւրներից եւ դատապարտեց մինչեւ մուրողութեան: Եւ

Նախիջևեանում, իսկ յետոյ տեղափոխեց Ռոստով: Պանսինը Նախիջևեանում մնաց 67-73-ը, իսկ Ռոստովում 73-76-ը. մանկական պարտէզը տեսեց 79-80-ը:

համարել եմ, Խալիբեան դպրոցը իւր գոյութեան 12-13 տարուայ ընթացքում Նախիջևեանին տուելէ միայն 38 աշակերտ, այն էլ մեծամասնութիւնը կիսաւարտ: Հանգուցեալ Այվազեանը իւր Խալիբեան դպրոցի պատմութեան մէջ քանիցս շեշտելով յիշումէ, որ նա իւր թեմում ժողովրդական դպրոցներ է բաց արել, յականէ անուանէ չէ թուում նոցա, մենք առ հասարակ տեղեկութիւն չունենք նորա թեմում բաց արած դպրոցների մասին, բացի Թէոդոսիոյ օրիորդաց դպրոցից. բայց լաւ գիտենք, որ Նախիջևեանում եւ նորա գիւղերում նա ոչ մի դպրոց չէ բացել: Ծիշտէ, նորա ժամանակ Խալիբեանը ցանկացել է Ս. Խաչում իւր ծախքով դպրոց հիմնել, բայց Խալիբեան դպրոցի շէնքի վերայ աւելի ծախսելով քան թէ նա մտքում գրել էր, թողել է իւր առաջուայ մտադրութիւնը, եւ առաջնորդը հարկաւոր չէ համարել աղային հասկացնելու, որ Ս. Խաչում դպրոցը աւելի կարեւոր ու նպատակայարմար է. քան թէ Թէոդոսիոյ դպրոցի համար հոյակապ պալատ շինելը: Եղել է մի ժամանակ եւս, երբ առաջնորդը Նախիջևեան գալով, առաջարկել է քաղաքացւոց մի չորս դասարանից բաղկացած դպրոց բանալ, բայց այդ էլ եղել է ոչ թէ իւր կամքով եւ հեղինակութեամբ, այլ տէրութեան, որ կարծելով թէ Նախիջևեանից իւրեանց առաջնորդի գէ՛մ բողբոմէն գլխաւորապէս միայն նորա համար, որ նա Նախիջևեանը թողնելով դպրոցը Թէոդոսիայումն է շինել, հրամայել էր Նախիջևեանում եւս մի դպրոց բանալ: Առաջնորդի այդ առաջարկութիւնը իրականութիւն չ'ստացաւ, որովհետեւ կրքերը այն աստիճան յուզուած էին, խռովութիւնները այն աստիճան ծայրայեղութեան էին հասել, որ առաջնորդի ամենալաւ գիտաւորութիւններն անգամ դէպի վատն էին մեկնում (7): Եւ վերջապէս արդարացի էլ պէտք է

(7) Տես Այվազեանի «Խալիպեան դպրոցի Պատմութիւնը», էջ 132-137.

լինել դէպի Նախիջևանցիք. նորա ինչո՞վ պէտք է պահէին այն դպրոցը, ո՞չ ապաքէն ոչ միայն բոլոր եկեղեցական գումարները արդէն ծախուած էին Խալիբեան դպրոցի վերայ, այլ եւ նոցա ընթացիկ արդիւնքը եւս: Ահա այս պատճառով երջանկայիշատակ Մատթէոսի կաթողիկոսութիւնը, որ Ռուսահայոց բոլոր թեմերում, ուսումնարանական գործի կանոնաւորելու վերաբերութեամբ ունեցաւ իւր որոշ ազդեցութիւնը, համարեա թէ անօգուտ անցաւ Նախիջևանի համար: Այն ժամանակուայ բոլոր թեմական առաջնորդներին ամենագիտնական եւ ամենակրթուած Այվազեանը չարգարացրեց ժողովրդի յոյսերը. եթէ, յայտնի բանէ, չը համարենք Խալիբեան դպրոցը, որ աւելի ընդհանուր նշանակութիւն ունէր, քան թէ մասնաւոր, տեղական եւ Նախիջևանի ուսումնարանական գործի կանոնաւորուելը յետաձգուեցաւ մինչեւ երջանկայիշատակ Գէորգ Դ-ը, որ համարուած է քաղաքիս ուսումնարանական գործի իսկական կանոնաւորողը, իսկական հիմնադիրը: 68 թուականն էր, որ դպրոցասէր կաթողիկոսը եկաւ Բեսարաբիոյ թեմը եւ այցելեց Նախիջևան: Նորա մէկ հրամանով բացուեցան գիւղերի ծխական դպրոցները, քաղաքիս Ս. Համբարձման, Ս. Թէոդորոսի, Ս. Աստուածածնի ծխական դպրոցները եւ Ս. Խաչի ժառանգաւորաց դպրոցը, որի պահպանութեան համար հաստատեց «Մարդասիրական Ընկերութիւնը». ») բայց կաթողիկոսի դիտաւորութիւնները Նախիջևանի համար դորանով միայն չ'սահմանափակուեցան. նա ան-

(») Յովսէփ Արղունեանց եպիսկոպոսը 1792 թ. օծելով դեռ 1784 թ. հիմնարկած Ս. Խաչ վանքը, նորան կից հաստատեց եւ մի վանական դպրոց: Մեզ յայտնի չէ, թէ որքան ժամանակ գոյութիւն ունեցաւ այդ դպրոցը, բայց մենք գիտենք, որ նա ծաղկեալ դրութեան մէջ է եղել կոստանդնուպոլսցի Մարութեան Թաղէոս վարդապետի վանահայրութեան օրով:

ձամբ տեղ նշանակեց Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցու սրահում, որտեղ մօտ ապագայում մտադիր էր մի մեծ հոգեւոր դպրոց հիմնել, որ պիտի լինէր քաղաքի եւ գիւղերի ծխական դպրոցների աշակերտների համար կատարելագործուելու մի կենտրոն: Այդ այն դպրոցն էր, որ յետոյ 69 թուականին հիմնուեցաւ Գէորգ Տէր. Մկրտչեան առաջնորդի օրով եւ Տէր. Խաչատուր Զարիֆեանի տեսչութեամբ: Ժողովուրդը նորան կոչում էր «կառավարութեան դպրոց», որովհետեւ սինչեւ Ս. Լուսաւորչի սրահում Վեհափառի նշանակած տեղում դպրոցի շէնք շինելը, նա ժամանակաւորապէս տեղաւորուած էր Հոգեւոր Կառավարութեան կից շինուածքում⁸⁾: Հեռատես կաթողիկոսի սրաւոստ աչքից չ'խուսափեց եւ Խալիբեան դպրոցը, որ այդ ժամանակ իւր օրհասի մէջ էր. նա կամեցաւ հանել նորան «յանորոշ եւ ՚ի կեղակարծ դրութենէ անտի, յոր անկեալ դնէր սակս պէսպէս պատճառանաց»⁹⁾ եւ թեմական ժառանգաւորաց Դպրանոցի վերածելով նորան, դորանով պսակել այն դործը, որի հիմնադիրն էր եղել մեր թեմում: Այդ նպատակով սկսաւ բանակցել տէրութեան եւ Խալիբեան Յարուլթիւն աղայի հետ: Գործը երկարեց մինչեւ 71 թ. երբ տէրութիւնը, մինչեւ անգամ չ'ընդունելով Խալիբեանի յօժարութիւնը, ուսումնարանը բոլորովին նախարարութեան յանձնելու գիմնադրոն դարձնելու համար, փակեց դպրոցը, յանձնելով շէնքը իւր բոլոր պարագաներով՝ կարասիքով, տպարանով, գրասեն-

⁸⁾ Կառավարութեան դպրոցը թէ եւ անկի բարձր էր, քան թէ եղած ծխական դպրոցները, բայց նա Կաթողիկոսի ցանկացած չէր: Կաթողիկոսը ցանկանում էր դպրանոց բանալ:

⁹⁾ Կոնդակ Գէորգ Դ-ի տունալ յանուն հասարակութեան Հայոց Նախիջևանի յ13 Սեպ. 1873 ամի:

ակով, ինչպէս եկեղեցական փողով շինուած ու ձեռք բերուած, կաթուղիկոսին, կամք տալով նորան Դպրանոցի փոխելու: Գործը ծանր էր. լիովին ժառանգաւորաց Դպրանոց պահելու համար Այվազեան եպիսկոպոսի կաթուղիկոսի առաջարկութեամբ կազմած երկու նախագծի համեմատ հարկաւոր էր առնուազն 20-22 հազար ռուբլի տարեկան ծախս, որ վիճակը չէր կարող հոգալ: Սակայն դպրոցական գործում անխոնջ կաթուղիկոսը մինչեւ անգամ այդ ամենադժուար արգելքի առաջ չ'կանգնեց: Նա դիմից Այվազեանի միջոցով Խալիբեկին, իսկ նորա մահից յետոյ նորա ժառանգներին, որոնք, թէեւ խոստանում էին տարեկան 4500-6000 ռուբլի տարբայց այնպիսի պայմաններ էին առաջարկում, որ համարեա անկարելի էր ընդունել: Այվազեանը տեսուց լինի. Դպրանոցը Խալիբեկեան կոչուի. ժառանգներից մէկը սեբնդէ սերունդ պատուաւոր հոգաբարձու լինի. բայց որ գլխաւորն է, վիճակային արդիւնքից իւրաքանչիւր տարի լրացուի Դպրանոցի ծախսը: Այն միջոցին էր ահա, որ Նախիջևանցիք իմանալով տէրութեան Խալիբեկեան դպրոցի վերաբերմամբ արած կարգաւորութեան եւ կաթուղիկոսի նոյն դպրոցի վերաբերութեամբ ունեցած դիտաւորութեան մասին, Պրոտիկովներէց փոխեանի նախագահութեամբ հասարակային ժողով կազմեցին նոյն 71 թուականին եւ խնդրեցին կաթուղիկոսից, որ Խալիբեկեան դպրոցը տեղափոխուի Նախիջևան, խոստանալով տալ «զպատկանեալն հասարակութեան գերկայարկ տուն քարաշէն ամենայն շինուածովքն, որ առ նմա, ի դետեղումն Դպրանոցին յիւրումն ամբողջ կազմութեամբ, ցորձան յարատեւեցնէ՝ դոյութիւն նորա ի նոր-Նախիջևան քաղաքի եւ զվերանորոգութիւն յիշեալ տան, զոր հարկաւոր ծանխցէ՝ ուսումնական վարչութիւն, եւս եւ զկարեւոր յաւելուածս ի նմին տան՝ առ ի յարմարեցուցանելոյ

զայն ըստ նշանակութեան առնել ի քաղաքական գումարաց, նաեւ իդէպս պակասութեան թուոյ աշակերտաց ուսանողաց ի Դպրանոցին ի հաշիւ հասարակութեան զհարկաւոր գումար դրամոց վասն պահպանութեան քսան թոշակաւոր աշակերտաց»¹⁰⁾: Կաթուղիկոսը հաճութեամբ ընդունեց հասարակութեան այդ խնդիրը եւ խոստացաւ Դպրանոցի կանոնադրութիւնը պտտրաստել եւ տէրութեան հաստատութեան ուղարկել: Ահա այստեղից ծագեցաւ Նախիջևանում թեմական Դպրանոց հաստատելու խնդիրը, որ իրագործուեցաւ միայն 81 թուին:

VI.

75 թուականն էր, որ ստացուեցաւ Կաթուղիկոսի կոնդակը, որով առաջարկուում էր անյապաղ ձեռնարկել Դպրանոցի բացման, թէեւ դեռ կանոնադրութիւնը ոչ միայն հաստատուած, այլ եւ հաստատութեան եւս ուղարկուած չէր: Բայց այդ երկու տարուայ մէջ (71-73 թ.) շատ փոփոխութիւն էր եղել Նախիջևանում. այլ եւս քաղաքը առաջուանը չէր. նոր հոգի, նոր նպատակներ էին առաջ եկել հայ ժողովրդի մէջ: Այն պահանջները, որ նոքա առաջ ունէին, տեղի էին տուել նորերին. այն խնդիրները, որ առաջ նորա համար մահուան եւ կեանքի դեր էին խաղում, այժմ արդէն կորցրել էին իւրեանց նշանակութիւնը. Նախիջևանը սառել էր ազգային գործերից եւ ոտք էր դրել արդէն այն ճանապարհի վերայ, որ պէտք է հասցնէր հայ հասարակութեան եւ քաղաքային շահերի խտրութեան: Նախիջևանցիք մոռացութեան էին տուել Դպրանոցի խնդիրը եւ զբաղուած էին ընտանեկան դպրոց բանալու մտքով: Եւ

¹⁰⁾ Կոնդակ Գեորգ Դ-ի տուեալ լսնուն հասարակութեան նորոյն Նախիջևանի յ13 սեպ. 1873 ամի:

այդ բոլորը արդիւնք էր 72 թուականին Նախիջեւանի կեանքում եղած մեծ փոփոխութեան. այդ թուականին փոխուել էր հայկական «Մագիստրատը» եւ հաստատուել էր նոր քաղաքային վարչութիւնը՝ «Դուման»: Այսպէսով ահա արդարացի էին երջանկայիշատակ Գէորգ կաթողիկոսի այն կարծիքները, որ ծնել էին նորա մտքում 68 թ. Նախիջեւանը այցելելու ժամանակ: Նախիջեւանը այն ժամանակ մի տեսակ անցողական գրութեան մէջ էր. արդէն զգացուում էր փոփոխութիւնների մօտենալը. նոր-նոր սկսել էր ժողովրդի ցրուելու նշանները արդէն երեւել: Հէնց այդ էր պատճառը, որ ազգասէր կաթողիկոսը այնպէս շտապեց քաղաքում ուսումնարաններ բանալ. նա այդ ազգային հաստատութիւններով կամենում էր մի ամուր ամբարտակ քաշել, որի հովանու տակ կարողանար խաղաղ կերպով զարգանալ հասարակութիւնը: Անմոռանալի կաթողիկոսը լաւ գիտէր, որ Հայի, Նամանաւանդ-գաղթական Հայի յարատեւութեան գլխաւոր պայմաններն են ազգային լեզուն եւ ազգային եկեղեցին: Արժանի են խորին ուշադրութեան այն խորհրդածութիւնները, որ անում է այդ մասին կաթողիկոսը իւր Դպրանոցի բացման համար արձակած կոնդակներից մէկում. «Հուսկ ուրեմն մեք, ասում է նա, ուրախագոյն սրտիւ ախորժիմք լսել եւ տեսանել զյառաջագիւմութիւն սիրեցեալ ազգայնոց մերոց, ուր ուրեք եւ գտանիցին նոքա տարամերժեալք ըստ գաւռնադին արկածից քաղաքական կենաց մերոց՝ ի հայրենի ծոցոյ, եւ ըստ մերովսանն կարի գործակից եւ խորհրդատու լինել նոցա վասն ամօքելոյ զլուծ պանդխտութեան եւ ընդ ձեռն գպրոցաց եւ գպրանոցաց՝ ի լաւ անգր պայման մտաւոր եւ բարոյական կենաց զնոսին վերածելոյ կարեւոր համարիմք¹¹⁾ եւ այլն: Այս գէպքում նա հետեւող

¹¹⁾ Կոնդակ Գէորգայ Դ-ի տուեալ յանուն քաղաքագլխոյ նորոյն Նախիջեւանի Գէորգայ Խոջայեանի ի 22 Մարտի 1874 ամի:

գտնուեցաւ քաղաքիս հիմնադիր Յովսէփ Երկայնաբազուկ եպիսկոպոսին, որ դեռ այն ժամանակները, կարծես, զգալով Նախիջեւանցւոց ապագայի հանգամանքները, կամեցել էր քաղաքումս զարգացնել ազգային կրթութիւնը: Նա, ինչպէս յայտնի է, 1787 թ. Պետերբուրգից փոխադրեց Նախիջեւան նշանաւոր Զուլայեցի Գրիգոր Խալգարեանցի տպարանը եւ սկսաւ հայոց գրքեր տպել, բայց դժբաղբաւար այդ գործը յարատեւութիւն չունեցաւ: Տպարանը մնաց Նախիջեւանում մինչեւ 1793 թ. եւ փոխադրուեցաւ Հաշտարխան, որովհետեւ գլխաւորապէս նոցա փողով էր գնուած »): Նոյն նպատակով Արզութեան եպիսկոպոսը 1793 թուականին հիմնեց Ս. Սահակայ եւ Մեսրոպայ դպրոցները: Դեռ տպարանից շատ առաջ, քաղաքի հիմնարկութեան նոյն իսկ առաջին տարին Յովսէփ եպիսկոպոսը միտք ունէր հիմնելու այդ գրպրոցները, բայց նիւթական միջոցների պակասութիւնը մէկ կողմից եւ քաղաքացւոց մէջ առաջին ժամանակները առաջ եկած խռովութիւնները միւս կողմից 15 տարով յետ ձգեցին հիմնադրի այդ բարի նպատակի իրագործումն: Այդ 15 տարուայ ժամանակամիջոցը եպիսկոպոսը ի զուր չանցկացրեց. նա իւր բոլոր ճիգը թափեց խռովութիւնները վերջացնելու եւ միջոց տալու ժողովրդին հանգստանալու երկար ճանապարհորդութեան ժամանակ քաշած մեծ նեղութիւնից եւ բարւոքելու գաղթականութեան պատճառով քայքայուած իւր տնտեսական գրութիւնը: Նա իւր բազմաթիւ զբաղմունքների մէջ ժամանակ գտաւ գրագրութիւն անելու եւ հեռաւոր ազգայինների հետ նոցա նոր հիմնարկուած քաղաքի հանգամանքներին ծանօթացնելու նպատակով: Եպիս.

¹²⁾ Տես «Պատմութիւն Հայերէն դպրութեան» Զարբանալեանի. Բ. Նոր մատենագրութիւն. էջ 349—350.

կողմի աշխատանքը արգիւնաւորուեցաւ. Հնդկաստանցի հարուստ Հայերը սկսան կտակներ անել Նախընկալում հիմնուելիք դպրոցների օգտին, իսկ խռովութիւնները եպիսկոպոսի հայրական խրատներով ու իշխանական հրամանով՝ գնալով հանգստացան: Վերոյիշեալ 1795 թուականին վերջնականապէս խաղաղացաւ քաղաքը եւ ի նշան այդ խաղաղութեան կազմուեցաւ նշանաւոր «Դաշնագրութիւն Միաբանութեան» կոչուած թուղթը, որի յօդուածներէց մէկի դրութեամբ բացուեցաւ հիմնադրի շատ ժամանակուայ ցանկացած դպրոցը: Նոյն իսկ թուականին աւարտուեցաւ եւ Զուղայեցի Յովհաննէս աղայի կտակած գումարով յանուն Լուսաւորչի դեռ 90 թուականից սկսած, բայց երկարաւիւթեան պատճառով մնացած, դպրոցի շինութիւնը եւ եպիսկոպոսի կարգադրութեամբ նոր բացուած դպրոցի հասուն աշակերտները տեղափոխուեցան նորա մէջ: Այսպիսով քաղաքումս գոյացաւ երկու դպրոց՝ մէկը հասարակութեան փողով շինուած, որ կոչուեցաւ Սահակայ, իսկ միւսը՝ վերոյիշեալ Յովհաննէս աղայի նպատակով, որ Յովսէփ եպիսկոպոսի ցանկութեամբ կոչուեցաւ Ս. Մեսրոպայ (»): Այդ դպրոցները հետեւեալ եփրեմ եւ Յովհաննէս առաջնորդների ժամանակ աւելի եւս բարեկարգուեցան եւ շարունակեցին իւրեանց գոյութիւնը մինչեւ 57—58 թուականները, երբ Խաչատուր Խրմաշեանի քաղաքագլխութեան օրով հիմնարկուեցաւ այն դպրոցը, որ յետոյ արքունի տեսչութեան տակ անցնելով՝ կոչուեցաւ «Նախընկալի գաւառական դպրոց» ¹²⁾:

(») Տես «Յովսէփ չորրորդ երկայնաբազուկ Արղւնեանց» Յովհաննէս Տէր—Արրահամեանի:

¹²⁾ Նախընկալի ցանկալով անմահացնել Յովհաննէս աղայի անունը, երկու մարմարոնեայ քարի վերայ փորագրեցին նորա բարեբարութեան յիշատակարանը: Այժմ քարերը գտնուում են Ս. Լուսա-

Նախընկալի, ինչպէս ասացինք, արդէն մուսուլմանացի էին դպրանոցի խնդիրը. բայց եւ այնպէս պէտք էր մի տեսակ ընթացք տալ կոնգակին. անպատասխան թողնել չէր կարելի: Կազմուեցաւ յանձնաժողով կոնգակի առաջարկութիւնը քննելու եւ իրագործելու համար: Յանձնաժողովի քաղաքային խորհրդարանին ներկայացրած զեկուցադրի հիման վերայ վճուուեցաւ առժամանակ խնդրել կաթողիկոսից բանալ միայն դպրանոցի չորս դասարանը, որովհետեւ Վեհափառի առաջարկած միջոցները բաւական չէին դպրանոց պահելու, նա մանաւանդ որ Խալիբի ժառանգ հանգուցեալ Գէորգ Խոջայեանն էլ, որ այդ ժամանակ քաղաքագլուխ էր, հրաժարուեցաւ տալ Խալիբի եւ իւր խոստացած 6000 ռուբլին, պատճառ բերելով որ իւր եւ Խալիբի դրած պայմանները կատարուած չեն ¹³⁾: Բացի սորանից, քաղաքային խոր-

րից եկեղեցու նախագաւթի աջ ու ձախ պատերի մէջ: Զուսակողմէն պատի արձանագրութիւնը մի դրուաւ լինելով չունի նշանակութիւն. բուն արձանագրութիւնը գտնուում է աջակողմեան պատի վերայ, որ հետեւեալն է՝ «Դպրատունս այս եւ ուսումնարանս կանգնեցաւ յանուն սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին, արդեամբ Զուղայեցի գերապայծառ իշխան Աղա Յովհաննէսին, յանձնելի յիշատակ իւրն եւ կենակցոյն հանգուցեալ Գիւլիստան տիկնոջն, Հօրն Գալանթար Յակովբին, մօրն Մերեան տիկնոջն, Պապուն՝ Գէրաք աղային, Նանուն Թագուհի տիկնոջն, եւ դստերացն եւ ամենայն ազգայնոցն. յամի փրկին 1790: Բացի Յովհաննէս Գէրաքեանից քաղաքիս Ս. Սահակայ եւ Մեսրոպայ դպրոցի օգտին կտակներ արին՝ Համատանցի Մսեհ Բարաշանեանցը, (1794). Կեսարացի Եղիա Մահմետի Յակովբեանը, (1799). Կալկաթայի Խոջամալեան տիկինը եւ Սարգիս Մատուրը:

(¹³⁾ Пожертвование въ 6000 руб., обещанное наследником покойнаго Халибова, какъ объявилъ въ комисіи лично Г. Ходжаевъ, было условное и такъ какъ въ настоящемъ предложениі Его Святѣйшества не оказывается тѣхъ средствъ, на которыя было указано въ первоначальномъ предложениі, то наследники считаютъ себя свободными отъ обещаннаго взноса. (Докладъ комисіи).

հրդարանը նոյն յանձնաժողովի ղեկուցադրի հիման վերայ խնդրեց Կաթողիկոսից, որ բացուելիք հոգեւոր դպրոցի կառավարութիւնը, ըստ ամենայն մասանց, յանձնուի խորհրդարանից ընտրուած եւ Կաթողիկոսից հաստատուած հոգաբարձութեան, որի անփոփոխ անդամ պէտք է համարուէին քաղաքիս եկեղեցիներէ երէցփոխանները եւ քաղաքագլուխը, եւ իրաւունք տրուի իւրեանց մէջից մէկին պատուամեծար հոգաբարձու ընտրելու դպրոցին: Խնդրեցին նոյնպէս, որ եթէ նորին Վեհափառութեան հաճոյ կլինի վերոյիշեալ պայմաններով բանալ դպրոցը, առաջին տեսուչ նշանակէ Գրիգոր եպիսկոպոս Աղափիրեանին: Երջանկայիշատակ Կաթողիկոսի կոնդակի մէջ մեր ուշագրութիւնը գրաւում են նա մանաւանդ նորա մի քանի կէտերը: Նախ, որ Կաթողիկոսը իւր առաջարկութեամբ դիմում է «Աստուածասէր եւ ազգասէր հասարակութեան նորոյն նախիջեւանայ քաղաքի»: Արդ, ո՞վ պէտք է ստանար եւ գործադրէր այդ կոնդակը, ո՞վ էր այդ ժամանակ համարուում նախիջեւանցւոց ներկայացուցիչը: Անկասկած Կաթողիկոսը ասելով «Աստուածասէր եւ ազգասէր հասարակութիւն նորոյն նախիջեւանայ քաղաքի» ի նկատի ունէր քաղաքային խորհրդարանը, ինչպէս առաջ այդպիսի դէպքերում միշտ ի նկատի էին ունենում քաղաքագլխին եւ նորա նախագահութեամբ կազմուող հասարակաց ժողովը կամ Մագիստրատը: Բայց խնդիրն էլ հէնց գործնումն էր, որ Մագիստրատը իբրեւ տէրութեան առանձնահոգւումով միայն նախիջեւանի հայերին տրուած մի հաստատութիւն, ճիշտ որ ներկայացնում էր նախիջեւանի հայ հասարակութիւնը. Դորանով էր հիմնարկուել նախիջեւան քաղաքը, նորա հիման վերայ էր կազմակերպուել նախիջեւանցւոց կեանքը: Մագիստրատը, բացի հայ հասարակութիւնից, նախիջեւանում ուրիշ հասարակութիւն չէր

ճանաչում: Նա մի բուն հայկական հաստատութիւն էր: Իսկ դուման, որ 72 թ. բռնել էր առաջուայ քաղաքային կառավարութեան տեղը, ընդհանուր քաղաքային հաստատութիւն էր. նա ներկայացուցիչ էր ոչ միայն հայ հասարակութեան, այլ եւ այն օտար հասարակութիւնների, որ նորա հիման վերայ կազմակերպուել էին նախիջեւանում: Դումայի մուտ գործելովը վերջացել էր նախիջեւանի տէրութիւնից շնորհած արտօնութիւնը եւ քաղաքը իւր իրաւունքներով հաւասարուել էր տէրութեան միւս քաղաքներին: Յայտնի բան է, Կաթողիկոսը գիտէր այդ նոր փոփոխութեան մասին, բայց ի նկատի առնելով, որ քաղաքի ամենամեծ հասարակութիւնը դեռ հայոցն է, իսկ օտարների թիւը շատ սակաւ է, ի նկատի առնելով, որ բոլոր քաղաքային խորհրդարանը իւր քաղաքաւիթով ու վարչութեամբ դեռ ամբողջովին հայերից է բաղկացած եւ առհասարակ բոլոր քաղաքային կառավարութիւնը հայերի ձեռքին է: «Դիմում» նուում եւ, վերջապէս, որ եւ գլխաւորում է, արջանով զուտ հայ հասարակութեան պատկանած զեւեմայիններ դեռ խորհրդարանի տնօրէնութեան պատկանում, ու այսպիսով քաղաքայինը վերաւարելով իր զատուած չէ ընդհանուրից: Նորոյն էլ դիմում է իւր առաջարկութեամբ հայ հասարակութեան հաճոյս համարելով նախիջեւանի քաղաքային խորհրդարանը, որի հիման վերայ էր կազմակերպուել նախիջեւանցւոց կեանքը: Մագիստրատը, բացի հայ հասարակութիւնից, նախիջեւանում ուրիշ հասարակութիւն չէր

է, Ռուսաստանում հասկացուում է մի դպրոց, որի առաջին եւ գլխաւոր նպատակն է կրթութեամբ հոգեւորականներ պատրաստել. բայց հանգուցեալ Կաթողիկոսը Թեմական Դպրանոցի համար աւելացնում է եւ մի երկրորդ նպատակ՝ պիտանի քաղաքացիներ պատրաստել քաղաքի եւ տէրութեան համար. դպրանոցում աւարտողներից միայն ցանկացողները պէտք է հոգեւորական դառնան. իսկ միւսները կարող են մըտնել կամ տէրութեան եւ կամ Եւրոպայի բարձրագոյն դպրոցները. «ըստ որում, գրում է նա իւր կոնդակում, դպրոցն այն սահմանեցի ի դաստիարակութիւն պատանեաց Հայոց ցանկացողաց նուիրել զանձինս իւրեանց ի սպասաւորութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, ի վարդապետութիւն եւ ի քահանայութիւն, բայց եւ այնպէս աշակերտք նորին ոչ պարտաւորեցին ամենեքեան անպատճառ եւ անխոր մասնել ի կոչումն եկեղեցական վիճակի, այլ յաւարտութեանցն ի նմին՝ կարեն ըստ արգեանց ուսմանց իւրեանց մտանել եւ յորեւիցէ պաշտօն քաղաքական կամ զընթացս ուսմանցն շարունակել ի բարձրագոյն վարժարանս տէրութեան մերոյ կամ Եւրոպոյ», Նշաւոր է կոնդակի եւ այն կէտը, որ վերաբերում է Խալիբեան դպրոցին: Ինչպէս յայտնի է, Նախիջեւանի «Խալիբեան եւ Հայրապետեան» կոչուած երկպառակութիւնների պատճառներից մէկն էլ Խալիբեան դպրոցն էր, որ Այվազեանը եւ Խալիբեանը, փոխանակ բազմազայ Նախիջեւանում շինելու, Թէոդոսիայումն էին շինել: Հակառակ կուսակցութիւնը պնդում էր, թէ Թեմի արգիւնքով պահուող եւ Նախիջեւանի եկեղեցական գումարներով շինուած դպրոցը, նախ, պէտք է Թեմին ծառայէ եւ, երկրորդ, պէտք է գտնուի Նախիջեւանում, իբրեւ Թեմի ամենաբազմազայ կենդրոնում. իսկ Խալիբեան եւ Այվազեանը հերքում էին Ժողովրդի իրաւունքը խառ-

նուելու այդ գործի մէջ, իւրեանց սեփականելով դպրոց հաստատելու թէ նիւթական եւ թէ բարոյական պատիւը: Ահա կոնդակի վերոյիշեալ կէտը հաստատում է Ժողովրդի իրաւունքը, ընդունելով, որ դպրոցը շինուած է եղել Թեմի եւ Նախիջեւանի գումարներով եւ Խալիբեան միայն մասնաւոր օժանդակութեամբ. «Բանդի նա (դպրոցը) հիմնեալ գոյով յամին 1850 ի Թէոդոսիա քաղաքի Խրիմու եկեղեցական գումարօք վիճակին Նախիջեւանի եւ Բեոսարաբիոյ, եւ ի պատճառս դրամական նպաստիցն առատաձեռնելոյ ի բարեյիշատակ Յարութիւն աղայէ Խալիբեանց ընկալեալ էր զանուն Խալիբեան»...: Խալիբեան դպրոցի Թեմական գումարներով շինուած լինելը հաստատում են եւ այն պատճառաբանութիւնները¹⁴⁾, որոնց հիման վերայ Նախիջեւանի հասարակութիւնը խնդրում էր Կաթողիկոսից տեղափոխել դպրանոցը Նախիջեւան, եւ, վերջապէս, տէրութեան այն որոշումն, որով դպրոցը փակուեցաւ եւ շէնքը իւր բոլոր պարագաներով յանձնուեցաւ հոգեւոր տեսչութեան: Յանձնաժողովի զեկուցագիրը, որի հիման վերայ քաղաքային Խորհրդարանը կայացրեց իւր վերոյիշեալ վճիռը, պարունակում է իւր մէջ մի քանի շատ հետաքրքիր դիտողութիւն՝ 1) «Принимая во внимание признанную необходимость въ образованіи нашего духовенства, слѣдовало-бы не пренебрегать имѣющимися средствами и употребить всѣ мѣры къ осуществленію означенной Семинаріи,

2) Коммиссія, въполнѣ сочувствуя благой цѣли Святѣйшаго Патріарха, открытіемъ Семинаріи—имѣть образованныхъ и развитыхъ, достойныхъ своего высокаго назначенія, служителей церкви,—осуществленіе Семинаріи находить дѣломъ насущной

¹⁴⁾ Վ.Տիւր քաղաքային ժողովի յամին 1871 ի Յուլիսի 27. Պատմութիւն Խալիբեան ուսումնարանի ազգիս Հայոց, շարագրեալ ի Գարրիէլ արքեպիսկոպոսէ Այվազեան. (273—275.)

потребности не только для одного нашего города, но и для всей Епархии нашей. Кроме того немаловажная заслуга Семинарии будет заключаться еще и в томъ, что воспитанники ея будутъ имѣть возможность, для дальнѣйшаго своего образованія, поступать подготовленными въ 3 или въ 4 классы Классической Гимназии,

3) Само собою разумѣется, что и имѣющимъ открыться Реальнымъ училищемъ не совсѣмъ еще исчерпывается вопросъ объ образованіи всѣхъ слоевъ нашего общества, ибо нельзя допустить, чтобы всѣ наши дѣти имѣли наклонность къ реальному образованію; найдутся конечно и такіе, которые пожелаютъ посвятить себя другимъ отраслямъ науки; въ такомъ случаѣ классическое образованіе Семинарии принесетъ свою несомнѣнную пользу». ¹⁵⁾ *Յանձնաժողովի ղեկուցադրի այս կէտերից կարելի է տեսնել, որ, թէեւ քաղաքային խորհրդարանը այդ ժամանակ զբաղուած էր րէալական դըպրոցի բացման խնդրով, բայց շատ օգտուէտ եւ ցանկալի էր համարում եւ հայկական դպրանոց ունենալ: Սակայն դժբաղդաբար այդ բոլոր ցանկութիւնները Պաշտօնական էին միայն, որովհետեւ Յանձնաժողովը իւր կողմից համարեա ոչ մի նպաստ ցոյց չը տուեց կաթողիկոսի բարի առաջարկութիւնը լիովին իրագործելու: Եթէ, յայտնի բան է, չհամարենք այն 700 ռուբլին, որ նա նշանակել էր իբրեւ տան վարձ բացուելիք դպրանոցի համար. նա բաւականացաւ միայն Վեհափառի ցոյց տուած եկամտի աղբիւրները քննելով եւ եկաւ այն եզրակացութեան, որ յիշած աղբիւրները բաւական չեն մի լիակատար 8 դասարանեան ժառանգաւորաց դպրանոց պահելու համար: Հանգուցեալ կաթողիկոսի ցոյց տուած աղբիւրները ճիշտ որ բաւական չէին դպրանոց պահելու համար, թէեւ մենք չենք հասկնալ, ինչու չէին*

վերայ Յանձնաժողովը բացուելիք դպրանոցը 8 դասարանեան էր կարծում: Կոնգակի մէջ չէ յիշում, թէ քանի դասարանից պէտք է բաղկացած լինէր դպրանոցը. ուրեմն պէտք էր հասկանալ, որ 6 դասարան պէտք է ունենար եւ կրէր առհասարակ այն բնաւորութիւնը, որ կրում էին այդ տեսակ արքունի դպրոցները: Կաթողիկոսը դիմելով հայ հասարակութեան իւր կոնգակով անկտակած ինքն էլ գիտէր իւր առաջարկած նիւթական միջոցների անբաւարարութիւնը, որովհետեւ ձեռքի տակ ունէր, ինչպէս վերը յիշեցինք, Այվազեանի երկու նախադիժը, բայց նա յոյս ունէր, որ պակասը կը լրացնէ հասարակութիւնը, քանի որ այդ հասարակութեան ցանկութեամբ եւ նորա խոստացած դրամական նպաստի հիման վերայ էր դպրանոցը բացուում նախիջեւանում: Զարմանալին այն է, որ Յանձնաժողովը յիշելով հասարակութեան 71 թուականի համախօսականով խոստացած պայմաններից մէկը՝ բացուելիք դպրոցի համար հրապարակի երկյարկանի շէնքը յատկացնելու, աչքից թողնում է վեց հազար նոյաստ տալու գլխաւոր պայմանը, թէեւ թէ առաջնի եւ թէ երկրորդի վերայ որոշակի կերպով մատնացոյց է արած կոնգակի մէջ: Կարելի է Յանձնաժողովը չէ յիշում այդ վեց հազարի մասին, որովհետեւ 71 թուականի համախօսականը պայմանաւոր էր միայն խոստացել այդ վեց հազարը տալու՝ «ի դէպս պակասութեան թուոյ աշակերտաց ուսանողաց ի դպրանոցին», բայց ամէն մի հայ դպրոցների կեանքին ծանօթ մարդ կը հասկանայ, որ այդ պայմանը առերես էր, որովհետեւ ամէնքն լաւ գիտէին, որ ոչ մի հայ դպրոց միայն իւր թոշակատու աշակերտների եկամտով չէ կարող կառավարուել. նոցա աչքի առաջ էր խալիբեան դպրոցը, որի վերայ թէեւ ծախսուում էր ամբողջ թեմի արդիւնքը, բայց նա դարձեալ թոշա-

¹⁵⁾ Докладъ комиссіи. (872—873) .մամրայիս Զսոյսոյսովմագլ

կատու աշակերտների թուի պակասելու պատճառով փակուեցաւ:

VII.

Կաթուղիկոսը քաղաքային խորհրդարանի վերոյիշեալ որոշմունքից անշուշտ իրաւունք ունէր անբաւական մնալու, քանի որ քաղաքը 71 թուականի համախօսականով իւր վերայ առած պայմանները չէր կատարում, քանի որ նա, առանց իւր կողմից մի որ եւ է զոհողութիւն անելու, այնպիսի մեծ իրաւունքներ էր պահանջում եւ, որ գլխաւորն է, կարգադրութիւն էր անում իւրեան չք պատկանած եկեղեցական—փրճակային եկամուտների եւ անշարժ կալուածքի վերաբերութեամբ, բայց նա ամենեւին դժկամակութիւն ցոյց չտուեց, այլ ընդհակառակը ստանալով քաղաքագլխի պաշտօնական յայտարարութիւնը Յանձնաժողովի ղեկուցագրի պատճենի հետ միասին, շտապեց ընդունել նոցա առաջարկութիւնը եւ օրհնել նոցա ձեռնարկութիւնը, որով նա մէկ անգամ եւս ապացոյց տուեց Ս. Էջմիածնի դէպի իւր հոգեւոր զաւակները ունեցած հայրական յարաբերութեանը. նա միայն առ ժամանակ աւելորդ համարեց պատուամեծար հոգաբարձուի պաշտօն հաստատելը եւ աւելացրեց, որ քաղաքը աշխատէ նիւթական միջոցները ներելու պէս չորս դասարանը լիակատար ժառանգաւորաց դպրանոցի վերածել. «Յուսամք եւ անշուշտ եմք» զի ի յառաջիկայի ընդարձակեալ դրամական միջոցացն, ստասցի գլխակատար կերպարանս համաձայն իսկական նշանակութեան եւ փափագանաց նպատակաց մերոց»: Առաջին հոգաբարձու ընտրուեցան Խորհրդարանի իրաւասուններից՝ Յ. Խլթջեան, Ի. Ալաջախեան, Խ. Ստեփանոսեան, Տէր-Խաչատուր Զարիֆեան եւ Գ. Տիգրանեան, որոնց Կաթուղիկոսը հաստատելով, երկու գլխաւոր պարտականութիւն դրեց

նոցա վերայ՝ «նախ, յամենայնի համահաճ լինել ի խորհուրդս եւ ի դնացս Ձեր ընդ քաղաքագլխոյ եւ վեցից երէցփոխանաց եկեղեցեաց տեղւոյդ՝ որք պարտին լինել մշտական կամ անփոփոխ անդամք հոգաբարձութեան, եւ երկրորդ, փոյթ կալջիք մտադիւր սիրով եւ գործունեայ վարուք անթերի կատարելոյ զպարտս հոգաբարձութեան Ձերոյ»¹⁵): Առաջին հոգաբարձութեան շատ գործ կար անելու, նորա վերայ պարտականութիւն էր դրած բանալ եւ կառավարել մի դպրոց, որ պէտք է բաւականութիւն տար ոչ թէ միայն նախընթացի հասարակութեան պահանջներին, այլեւ բոլոր թեմի: Ժիշտ է, դպրոցը սկզբում պէտք է կազմուած լինէր միայն չորս դասարանից, բայց մօտ ապագայում նա պէտք է լիակատար ժառանգաւորաց Թեմական Դպրանոցի վերածուէր, ուրեմն կարելոր էր որ այդ դպրոցի հիմքը հաստատ հողի վերայ դրուէր, որ նա կարողանար դիմանալ ամեն տեսակ պատահարքի. նա սկզբնապատճառ պէտք է լինէր մի հաստատութեան, որ փոքրից սկսելով, կամաց-կամաց պիտի մեծանար եւ բոլոր թեմի թէ ազգային եւ թէ կրօնական տեսակէտից յոյսն ու ապաւէնը լինէր: Դործը փափուկ էր եւ պատասխանատու: Իւր նպատակներին հասնելու համար հոգաբարձութիւնը շատ դժուարութիւնների պէտք է յաղթէր, շատ նեղութիւն պէտք է քաջէր, շատ արգելքների պէտք է պատահէր: Դժուարութիւններից առաջինը եւ գլխաւորը դպրոցի նիւթական միջոցների կանոնաւորելու եւ հաստատ հողի վերայ դնելու եւ, որ գլխաւորն է, նոր նիւթական միջոցներ գրտնելու խնդիրն էր, որովհետեւ եղած միջոցները այն.

¹⁵ Հոգաբարձութիւնը ընտրուում էր երկամեայ ժամանակով: Հոգաբարձական ժողովներին առիաստրակ նախագահում էր քաղաքագլուխը:

քան անորոշ, այնքան անհաստատ էին, որ անկարելի էր, առանց նոցա կանոնաւորելու, ձեռնարկել գըւրոցի բացման: Բացուելիք Դպրանոցի չորս դասարանի համար քաղաքային խորհրդարանից մշակուած եւ կաթողիկոսից հաստատուած շտատով հարկաւոր էր ութ հազար ռուբլի, որ պիտի գոյանար զանազան եկեղեցական հասոյթներից հետեւեալ կաթողիկոսահաստատ ցուցակով՝

ա. Խալիբեան Դպրոցի շէնքի եկամուտը.

բ. Խալիբեան Դպրոցի տպարանի եւ գրասենեակի եկամուտը.

գ. Նախընթացի եկեղեցիների տարեկան արգիւնքի $\frac{1}{3}$ մասը.

դ. Գիւղերի եկեղեցիների տարեկան արգիւնքի $\frac{1}{4}$ մասը.

ե. Մոմսվաճառութեան արգիւնքը.

զ. Աշակերտների թոշակը.

է. Չափաբերականներից եւ պատկերներից ստացած նուիրատուութիւնները:

Սոցանից ամենահաստատ եկամուտ տուողը Խալիբեան Դպրոցի շէնքն էր, որ 1500 ռուբլի վարձու տրուեցաւ. իսկ միւս եկամուտների աղբիւրների վերաբերութեամբ հէնց առաջին նուագ այնպիսի դժուարութիւններ ու արգելքներ ծագեցան, որ քիչ էր մնում: որ հոգաբարձուները հրաժարուէին եւ հոգաբարձական մարմինը լուծուէր: Խալիբեան գըւրոցի գրասենեակը համարեաւ ոչ մի եկամուտ չը տուեց, որովհետեւ գըրքերից յիսնական օրինակ մատենագրանի ընտիր գըրքերի հետ միասին, կաթողիկոսի հրամանով, տարուեցան Ս. Էջմիածին ձեմարանի համար. իսկ մնացեալները մեծամասնութեամբ անպէտք գուրս եկան: Տպարանը բերուեցաւ Նախընթաց, բայց կառավարութիւնը թոյլ չտուեց բանալու, ուստի եւ կապալով տրուեցաւ վեցամեայ ժա.

մանակով՝ առաջին երեք տարին վեց հարիւր ռուբլի, իսկ երկրորդ երեք տարին ութ հարիւր ռուբլի վարձով, բայց կապալառուները միայն երկու տարի եւ իննը ամիս պահելով, հրաժարուեցան եւ այնուհետեւ տպարանը մնաց անգործ: Եկեղեցիներից որոշուած արգիւնքը ¹⁷⁾ ճշտութեամբ չէր հաւաքուում, որովհետեւ թէ քաղաքի եւ թէ գիւղերի եկեղեցիներից շատերը կարօտ լինելով վերանորոգութեան, իւրեանց ընթացիկ արգիւնքը ծախսում էին իւրեանց վերայ եւ այդ իսկ պատճառով ժամանակին չէին կարողանում հասցնել դպրոցապական փողը: Քաղաքիս եկեղեցիներից մի քանիսն էլ՝ Ս. Համբարձման, Ս. Թէոդորոսի եւ Ս. Աստուածածնի բոլորովին հրաժարուում էին պատկանած գումարները հասուցանել, որովհետեւ նոքա ունենալով իւրեանց սեփական ծխական դպրոցները, հազիւ հազ կարողանում էին իւրեանց սուղ միջոցներով նոցա գոյութիւնը պահպանել: Այդ ծխական դպրոցները, թէեւ գտնուում էին ոլորմելի դուրսեան մէջ եւ չէին կարողանում արգարացնել այն յոյսերը, որ դրել էին նոցա վերայ ծխականները եւ նոցա հիմնագիր կաթողիկոսը, բայց եւ այնպէս նոցա գոյութիւնը Ս. Էջմիածնում անհրաժեշտ էին համարում եւ անհետեւանք թողնելով հոգաբարձութեան նոցա փակելու համար ուղարկած խնդիրը, առաջարկում էին ուրիշ միջոցներ գտնել: «Իսկ սակաւ փակման հոգեւոր ծխական դպրոցաց, գրում է գըւրոցատէր կաթողիկոսը իւր յանուն հոգաբարձութեան արձակած կոնդակներից մէկում, չը կարեմք տալ զհաւանութիւն, եւ յուսամք զի խորհրդարանգիւթայ եւ անշուշտ յաջողի հոգալ եւ տնօրինել զայլ միջոցս եւ կարգադրել սակաւ ծխականաց դպրո-

¹⁷⁾ Քաղաքի եկեղեցիների արգիւնքի $\frac{1}{3}$ մասի եւ գիւղերի եկեղեցիների արգիւնքի $\frac{1}{4}$ մասի փոխանակ որոշուեցաւ առնել իւրաքանչիւր եկեղեցուց տարեկան մի որոշեալ գումար:

ցաց առանց փակելոյ եւ ոչ զմին ի նոցանէ»։ Կաթուղիկոսի անձնական քարտուղար Մանկունու Հոգաբարձուներէց մէկի անունով գրած նամակում մենք կարգում ենք հետեւեալ գիտողութիւնները, որ ցոյց են տալիս, թէ ինչ էին մտածում այդ ժամանակ վեհաբանում մեր ծխական դպրոցների մասին եւ թէ ինչ պէս էին կարծում սուղ միջոցներով կառավարել նոցա¹⁸⁾։ Վեհ. Հայրապետ ինձ պատուիրեց սիրելոյդ գրելու, զի միւս ծխական դպրոցները այսպէս կամ այնպէս գոցելն՝ իւր կարգադրութեանց եւ նպատակաց հակառակ է, եւ այս միջոցիս ծխական դպրոցաց խնդրոց համար եղած բանագնացութեանց մէջ նոցա նկատմամբ եղած փաստաբանութիւնը եւս երբէք չեն ներեր եւ ոչ մի ծխական դպրոց փակելու, ուստի Վեհ. Հայրապետ Ձեզ յանձնելով ծխականաց ներքին կարգադրութեանց իրաւունքները եւս՝ չէք կարող ձեր նպատակին ծառայել մի այլ միջոցով, այսինքն՝ ծխական դպրոցաց մէջ մէն մի տիրացու կամ սարկաւազ եւ կամ քսհանայ կառավարիչ եւ գլխաւոր ուսուցիչ թողնելով դոյզն ռոճկով, եթէ ուրիշ աւելի առարկաներ դաս կտրուին, դպրանոցի մի քանի ուսուցչաց վրան եւս պարտաւորութիւն յանձնէք՝ չընչին եւս վերագիր տալով ռոճկացն՝ նոքա դատաւանդեն ի ծխականս, որով բաւական խնայողութիւն լինելով՝ եկեղեցիք յաւելացած մեծ գումարները կը յանձնեն հոգաբարձութեանդ...»։ Գալով մոմաժաճառութեան կապալագործմին եւ պոսակների ու ծննդեան վկայականներից ստանալիք նուիրագրամներին, — պէտք է ասել, որ այդ աղբիւրները եւս երկար գրադրութեան եւ հոգացողութեան առարկայ դարձան հոգաբարձութեան համար։ Սինոդը հրաժարուում էր

¹⁸⁾ Նամակը գրուած է 1874 թ. Օգոստոսի 7, Բիւրականում եւ ուղղուած է բարեկրօն Տէր-Խաչատուր աւագ քահանայ Զարիֆեանցի նապէին։

այդ աղբիւրները յատկացնել Դպրանոցին. նա պընդում էր, որ եթէ այդ աղբիւրները յատկացուին Դպրանոցին, Թեմի Վիճակային ատեսները՝ Կոնսիստորը եւ Նախիջեւանի Հոգեւոր Կառավարութիւնը զրկուած կը լինեն իւրեանց ամենամեծ եկամտի աղբիւրներից, նա դէմ չէր նոյն վկայականներից յօգուտ Դպրանոցին առանձին նուէրներ հաստատելուն, բայց կարծում էր, որ այդ նուէրները պէտք է լինին արտաքոյ կարգի եւ ժողովուն հոգաբարձութեան ձեռքով. իսկ ինչ որ վերաբերում էր Խալիբեան գըպրոցի վաճառելու խնդրին, որի մասին դեռ խնդրել էր քաղաքային Խորհրդարանը եւ որ կարող էր, եթէ լաւ գնով ծախուէր, ապահովեցնել Դպրանոցը, այն եւս շատ երկարեց եւ վերջապէս գլուխ չեկաւ։ Կաթուղիկոսը ընդունելով քաղաքային Խորհրդարանի առաջարկութիւնը եւ յանձնելով Խալիբեան դպրոցի շէնքը հոգաբարձութեան, պատուիրել էր առանց իւր հրամանի չծախել նորան։ Տէրութիւնը քանիցս առաջարկել էր ծախելու ուսուցչական Խնստիտուտի համար, տալով 75 հազար, բայց համաձայնութիւն չէր ստացել։ Ս. Էջմիածնում այդ տան վերաբերութեամբ ուրիշ կարծիք ունէին. կարծում էին, որ վերջ ի վերջոյ հնարաւոր կլինի տունը շատ թանկ գնով ծախել եւ նորա եկամտով բոլորովին ապահովել Դպրանոցը. սակայն սխալուեցան, որովհետեւ երբ գինը բարձրացրին առաջ մինչեւ 75 հազարի, յետոյ 90-ի, իսկ յետոյ 110-ի, տէրութիւնը հրաժարուեցաւ իւր մտադրութիւնից եւ տան ծախելու խնդիրը մնաց, որովհետեւ մի ուրիշ գնող, բացի տէրութիւնից, չը գտնուեցաւ։ Թէեւ վերջ ի վերջոյ թէ եկեղեցիների եւ թէ պոսակների ու ծննդեան վկայականների եւ մոմաժաճառութեան խնդիրները Կաթուղիկոսի իշխանական հրամանով կարգադրուեցան յօգուտ Դպրանոցի, բայց հոգաբարձութիւնը գործի շատ ձգձգուելուց,

երկար, շատ անգամ ապարդիւն գրագրութիւնից վհատելու չափ տագնապի մէջ ընկաւ: Այդ տագնապի եւ վհատութեան բնաւորութիւնը երեւում է այն ժամանակուայ հոգաբարձութեան բոլոր արձանագրութիւնների մէջ. նոյն բնաւորութիւնը կրում են հոգաբարձութեան եւ այն բոլոր ինքրագրերը, որոնցով նա հրաւիրում էր Կաթողիկոսի ուշագրութիւնը իւր նեղ գրութեան վերայ: «Այլ եթէ յիրաւի օտարացին ի նմանէ (ի Դպրանոցէ) որ եւ իցէ աղբիւրք արդեանց՝ նախախաստհամանեալք յանսայթաք կառավարութիւն նորին ի նորին Տէրութենէ (ի Կաթողիկոսէ), կարգում ենք արձանագրութիւններից մէկի մէջ, դժուարին յոյժ լիցի բանալ զմիւս դասարանս դպրոցին եւ անհնարին ունել երբ եւ իցէ զլիակատար Դպրանոց վիճակային ըստ վափազանաց սրտի նորին Օծութեան եւ համայն ժողովրդականաց կողմանս, վասնորոյ եւ հոգաբարձուք ոմանք ապարդիւն իմն համարելով այնուհետեւ զստանձնեալ պաշտօն իւրեանց, ստիպեալ գտցին ցաւ ի սիրտ հրաժարել...»¹⁹⁾: Կաթողիկոսը տեսնում եւ հասկանում էր հոգաբարձութեան այդ նեղ գրութիւնը. նա ինքն էլ տագնապում էր եւ աշխատում էր իւրովսանն օգնել նորան, բայց դժբաղդաբար ինքը եւս այդ ժամանակ իւր ձեռքի տակ մի այլ եկամտի ազատ աղբիւր չունէր, որ կարողանար առանց մի այլ հաստատութեան վնասելու, յատկացնել Դպրանոցին, նա մանաւանդ որ այդ ժամանակ մեծ միջոցներ եւս հարկաւոր էին Ս. Աթոռի նորաբաց ձեմարանը պահպանելու համար: Վեհարանում երկու ճանապարհով էին մտածում այդ գործին դարման տանել՝ կամ յատկացնել տալ յօգուտ Դպրանոցի Մասէ՛հ Բաբաջանի կտակած «Հնդկական» կո-

չուած գումարի արդիւնքը, որ գտնուում էր Նախիջեւանի քաղաքային Խորհրդարանի ներքոյ, կամ Խրիմի «Խանդամեանց» կոչուած հողի արդիւնքը, որ գատաստանական վէճի մէջ լինելով, տակաւին հոգեւոր իշխանութեան չէր յանձնուած: Հոգեւոր իշխանութեան վերոյիշեալ երկու ճանապարհով Դպրոցը ապահովելու հոգացողութեան մասին մենք տեղեկութիւն ունինք գլխաւորապէս այն մասնաւոր նամակներից, որ այդ ժամանակ հասնում էին հոգաբարձուներին վեհարանից: «Կարելի չէ, գրուած է Մանկունու ձեռքով գրած նամակներից մէկում, Հնդկաստանէն ստացուած Մասէ՛հ Բաբաջանի կտակին գումարը յանուն Դպրանոցին շրջել, որ եւ բաւական եկամուտ կը լինի... Խանդամեան հողն եւս՝ որ շատով վերջնական վճիռ կը ստանայ ի Սիմֆերապօլ յօգուտ եւ ի սեփականութիւն եկեղեցւոյ, պիտի յանձնուի Դպրանոցիդ՝ երբ վճիռն հասնի»²⁰⁾: Սակայն Վեհարանի հոգացողութիւնը այդ երկու աղբիւրների վերաբերութեամբ եւս ի դերեւ ելաւ, որովհետեւ Հնդկական գումարի արդիւնքը կտակի զօրութեամբ քաղաքային Խորհրդարանը իրաւունք չունէր լիովին յատկացնել Դպրոցին,²¹⁾ իսկ Խանդամեանց հողի վէճը վճռուեցաւ ոչ յօգուտ հոգեւոր իշխանութեան: Սորանից յետոյ հոգեւոր իշխանութիւնը մի վերջին փորձ եւս արեց ապահովելու Դպրանոցը: Մասնաւոր կերպով յանձնուեցաւ դպրոցի նորահաստատ տեսուչ

²⁰⁾ Նամակը գրուած է Տէր Խաչատուր Զարիֆեանին 1874 Փետրւարի 20-ին:

²¹⁾ Հնդկական գումարի արդիւնքի միայն չորրորդ մասը պէտք է գործ դրուի դպրոցական գործի համար. իսկ միւս մասերով կտակի զօրութեամբ պէտք է պահուին ուրիշ բարեգործական հաստատութիւններ: Քաղաքային Խորհրդարանը ուսումնարանի համար նշանակուած չորրորդ մասը արդէն յատկացրել էր քաղաքային դպրոցին:

¹⁹⁾ Կարգաւորութիւն հոգաբարձութեան ի 22 Սեպտեմբերի 1876 ամի:

Գրիգոր Եպիսկոպոս Աղափիրեանցին բանակցութիւն սկսել Դէորդ Խոջայեանի հետ եւ աշխատել ամէն տեսակ շահէլ նորա սիրտը, որպէս զի յետոյ հնարաւոր լինի կաթողիկոսական կոնդակով վերջնական կերպով համոզել նորան իւր առաջուայ խոստացածը տալ Դպրանոցին: Բայց մեզ անյայտ պատճառով Կաթողիկոսի այդ վերջին փորձը եւս չը յաջողուեցաւ. պէտք է կարծել, որ, կամ աշխատողները թոյլ գտնուեցան եւ կամ, որ աւելի հաւանական է, Խոջայեանը չը հակուեցաւ, ուստի եւ Կաթողիկոսի կոնդակը այդ մասին չը ստացուեցաւ: Երկրորդ դժուարութիւնը, որին իւր գործունէութեան ընթացքում պատահեց հոգաբարձութիւնը՝ էր կանոնադրութեան խնդիրը: Յայտնի է, որ դեռ 71 թուականին, երբ Կաթողիկոսը ընդունելով Նախիջևանցւոց խնդիրը Դպրանոցը Նախիջևանում բանալու, յայտնեց նոցա, որ ինքն արգէն պատրաստում է Դպրանոցի կանոնադրութիւնը եւ շուտով պէտք է ուղարկէ հաստատութեան, սակայն անցան ամիսներ ու տարիներ, հասաւ 73 թուականը, երբ ստացուեցաւ Դպրանոցի բացման կոնդակը, եւ դեռ խոստացած կանոնադրութիւնը չերեւեցաւ, որովհետեւ թէեւ կանոնադրութիւնը պատրաստուած էր, բայց հաստատութեան ուղարկուած չէր: Ինքը Կաթողիկոսը եւս յիշում է իւր այդ խոստման մասին իւր Դպրանոցի բացման մասին արձակած կոնդակում ասելով «Ջայս խնդիր Ձեր եւ զառաջարկութիւն ընկալեալ մեր հաճութեամբ, խոստացաք յայնժամ զկանոնս ուսումնարանիս պատրաստեալ առաջարկել ի հաստատութիւն, այլ ցարգմնաց անգործագրելի եւ երկարեցաւ յակամայից ի զանազան պատճառս»: Ճիշտ է, Կաթողիկոսը իւր կոնդակի հետ ուղարկել էր եւ այդ կանոնադրութիւնը, պատուիրելով, որ քննելուց յետոյ յետ ուղարկեն, որպէս զի ինքը հաստատել տայ նորան

բացուելիք Դպրանոցը նորանով կառավարելու համար, բայց այն չը ստացուեցաւ, այնպէս որ երբ արգէն Դպրանոցը բացուելու վերայ էր, ոչ մի կանոնադրութիւն չկար: Հոգաբարձութիւնը անկարելի համարելով բանալ ու կառավարել մի դպրոց առանց կանոնադրութեան, այդ անհրաժեշտ պակասը լրացնելու համար հէնց իւր առաջին նստում յանձնեց տեսուչ Աղափիրեանին եւ հոգաբարձու Տէր Խաչատուր Զարիֆեանին ու Իսահակ Ալաջալեանին կազմել մի կանոնադրութիւն եւ ուղարկել Կաթողիկոսին հաստատութեան: Հանգուցեալ Կաթողիկոսը ընդունելով այդ կանոնադրութիւնը, հաստատեց նորան ժամանակաւորապէս, «մինչեւ յետ փոքու նաեւ կայսերահաստատոն հետեւեցի կանոնադրութիւնն»: Սակայն Դպրանոցի բացման վերաբերմամբ այդ եղաւ պատճառ մի մեծ թիւրիմացութեան հոգեւոր իշխանութեան եւ կառավարութեան մէջ, որ արգելք եղաւ Դպրանոցի իւր ժամանակին բացուելուն²²⁾, եւ վերին աստիճանի փափուկ եւ անախորժ գրութեան մէջ ձգեց հոգաբարձութիւնը: Գտնուեցան, յայտնի բան է, բարի մարդիկ, որ հասցրին թէ աեղական եւ թէ նահանգական իշխանութեան ականջը, թէ նախիջևանում այս ինչ ժամանակ պատրաստուում են առանց տէրութեան թոյլատուութեան Դպրանոց բանալու: Դպրանոցի բացման հանդէսը պաշտօնապէս արգելուեցաւ: Տեղացին պաշտօնական գրագրութիւններ ուստիկանութեան եւ Դպրանոցի տեսչութեան մէջ, հոգաբարձութեան եւ նահանգապետի մէջ, փոխանակուեցան հեռագրներ նախարարութեան եւ հոգեւոր իշխանութեան մէջ, մինչեւ որ, վերջապէս

²²⁾ Դպրանոցի բացման հանդէսը նշանակուած էր 1875 թուականի Փետրուարի 1-ին. բայց Թիւրքիսացու. Թիւրքների պատճառով յետաձգուեցաւ մինչեւ նոյն թուականի Հոկտեմբերի 5-ը:

պարզուեցաւ խնդիրը: Բացուելիք դպրոցը Դպրանոց չէր, որի համար հարկաւոր էր անպատճառ տէրութեան թոյլատուութիւնը, այլ նախապատրաստական հոգեւոր դպրոց, որ Կաթողիկոսը ինքն իւր իշխանութեամբ իրաւունք ունէր բանալու: Սակայն ինչ էր պատճառը, որ Կաթողիկոսը 71 թուականից խոստացած կանոնադրութիւնը մինչեւ այդ ժամանակ դեռ չէր ուղարկել հաստատութեան. արդեօք այն էր, որ նա չէր ուզում, կամ թէ այն, ինչպէս Այվազեանը ասում է ²³⁾, որ նա այդ ժամանակ զբաղուած էր ճեմարանի գործերով. ոչ այս եւ ոչ այն, այլ որ նա այդ ժամանակ զբաղուած էր բոլոր Հայոց Դպրանոցների համար մի ընդհանուր կանոնադրութիւն մշակելու խնդրով, որ կամենում էր միանգամից հաստատել տալ: Այդ երեւում է Կաթողիկոսի այն կոնդակից, որով նա հաստատում էր հոգաբարձութիւնից մըշակուած կանոնադրութիւնը՝ «Պատուիրեմք, ասում է նա այդ կոնդակում, առ ժամս շատանալ սովալ՝ մինչեւ յետ փոքու նաեւ կայսերահաստատան հետեւեացի լիակատար կանոնադրութիւն վասն ընդհանուր կառավարութեան Թեմական Դպրանոցաց»: Գործը փափուկ էր եւ կնճռոտ. պէտք էր մանրակրկիտ լինել, ամէն բան ի նկատի առնել, իսկ այդ, ինչպէս յայտնի է, կարճ ժամանակի եւ հապճեպ անելու գործ չէր: Այդ խնդրի մասին մենք քաղում ենք Կաթողիկոսի անձնական քարտուղար Մանկունու հոգաբարձութիւնից մէկի անունով դրած նամակից հետեւեալ արժանի ուշադրութեան տողերը՝ ²⁴⁾. «Իսկ գալով Դպրանոցաց կանոնադրութեան խնդրոյն... երկար կը մտածեմք, կը չափեմք եւ կը կշռեմք կէտը

անգամ, որով սակաւ ինչ յամեցաւ: Բայց հոգ չէ, թող մի ամիս ուշ լինի, միայն թէ որքան կարելի է՝ սակաւ եւ անվնաս պակասութիւնք ունենայ: Կանոնադրութեան մէջ գինուորադրութեան եւ այլն համար եւս յատուկ յօդուածներ կան եւ որ վերջին մասը կը կազմեն եւ կը կնքեն կանոնադրութիւնը: Լիակատար է թէ իրաւունքներով եւ թէ հեռատեօ եւ ողջամիտ պարունակութեամբք: Յառաջակայ բշօր Այվազեանց Արքեպիսկոպոսը պիտի գայ այսր եւ վերջնական քննութիւնը եւ սրբադրութիւնը պիտի կատարուի, եւ եթէ մի նոր խնդիր եւս չը ծագի, այս Օգոստոսի վերջերը անշուշտ կառաջարկուի ի հաստատութիւն»: Բայց եւ այնպէս Դպրանոցների ընդհանուր կանոնադրութեան հաստատութեան խնդիրը չիրագործուեցաւ. միայն իբրեւ փորձ ուղարկուեցաւ հաստատութեան նախիջեւանի Դպրանոցի կանոնադրութիւնը, որի հաստատութիւնը ստացուեցաւ միայն 80 թուականին: Պակաս իշխանացաւնք չէր հոգաբարձութեան համար եւ տան խնդիրը: 71 թուականի համախօսականով Դպրանոցի համար յատկացրած էր այժմուայ երկյարկանի շինութիւնը, որի մէջ այն ժամանակ տեղաւորուած էր քաղաքային դպրոցը, «Խոնախը»: Բայց 73 թուականին քաղաքային Խորհրդարանը նոյն շէնքը յատկացրած լինելով բացուելիք բէալական դպրոցի համար, Դպրանոցի համար նշանակել էր 700 ուռբլի տան վարձ, մինչեւ որ հոգաբարձութիւնը կարողանայ Դպրանոցի համար սեփական տուն ձեռք բերել: Խորհրդարանի այդ որոշումն ամէն կողմից աննպաստ ու միանգամայն վնասակար էր Դպրանոցի համար, որովհետեւ քաղաքում դպրոցի համար յարմար տուն չը լինելու պատճառով՝ Դպրանոցը ենթարկուում էր աստանդականութեան, որ, յայտնի բան է, չէր կարող նպաստել ուսումնական գործի յառաջադիմութեան,

²³⁾ Տես «Պատմութիւն Խալիբեան դպրոցի» էջ 278:

²⁴⁾ Նամակը գրուած է Տէր Խաչատուր Զարիֆեանի անունով 1875 թ. Օգոստոսի 16.

չենք ասում արդէն, որ Խորհրդարանի 700 ռուբլին ժամանակակորարպէս տալու պայմանը բոլորովին կապում էր հոգաբարձութեան ձեռքը, ստիպելով միշտ մտածել, միշտ հոգալ շուտով սեփական շէնք ձեռք բերելու: Քաղաքի փողով Դպրանոցի համար շէնք վարձելու անյարմարութիւնը երեւեցաւ հէնց առաջին նուագ, երբ նոր միայն պատրաստում էին բանալ գպրոցը: Հոգաբարձութիւնը քաղաքային Խորհրդարանի թոյլտուութեամբ վարձել էր Սարեանի տունը եւ կահաւորելով նրան, պատրաստել էր թէ գպրոցի եւ թէ տպարանի համար: Նրբ թիւրիմացութեան պատճառով Դպրանոցի բացումն առաջին անգամ գլուխ չեկաւ, Քաղաքային Խորհրդարանը սկսաւ պահանջել, որ Դպրանոցի վարչութիւնը շուտով մաքրէ վարձած տունը քաղաքային գպրոցի համար: Հոգաբարձութիւնը շատ նեղ դրութեան մէջ ընկաւ. մէկ կողմից պաշտօնական գրադրութիւնների պատճառով ուշանում էր Դպրանոցի բացումն, միւս կողմից էլ քաղաքը ստիպում էր թողնել տունը: Կարելի է երեւակայել հոգաբարձութեան տագնապը, եթէ միայն Խորհրդարանը չը համաձայնէր սպասելու եւ գպրանոցի բացումը մի քանի ամսով աւելի ուշանար: Ահա սեփական տուն չունենալուց առաջ եկած այդ բոլոր անյարմարութիւնները ի նկատի առնելով, հոգաբարձութիւնը իւր գործունէութեան հէնց առաջին քայլերում սկսաւ հոգալ եւ այդ պակասութիւնը լրացնելու, բայց գծադրաբար նիւթական միջոցների սղութեան պատճառով նա իւր այդ դիտաւորութիւնը իսկոյն չը կարողացաւ իրագործել, այլ ստիպուեցաւ սպասել յարմար ժամանակի եւ պատեհ գէպքի: Հոգաբարձութեան սպասած այդ պատեհ գէպքը ներկայացաւ 1877 թուականին: Այդ ժամանակ քաղաքիս գրամատան տնօրինութեամբ ծախուում էր գրաւ դրուած Պետրոս Սա-

խաւեանի տունը, որ գնահատուած էր 6500 ռուբլի: Տունը իւր երկյարկանի շինութեամբ եւ ընդարձակ բակով ու փոքրիկ պարտեզով շատ յարմար էր գրպրոցի համար, ուստի եւ հոգաբարձութիւնը, թէեւ այդ ժամանակ Դպրանոցի գրամական միջոցները առաջուայ պէս սուղ էին եւ թոյլ չէին տալիս այդպիսի մեծ ծախսի տակ մտնելու, շտապեց գնել նորան: Վերոյիշեալ 77 թուականի Յունիսի 25-ին գրամատան հետ կապած պայմանագրի հիման վերայ Սախաւեանի տունը անցաւ Դպրանոցին. իսկ հոգաբարձութիւնը պարտաւորեցաւ կանխապէս վճարել 1500 ռուբլի, իսկ մնացեալ 5000-ը իւր տոկոսիքով հատուցանել հինգ տարուայ մէջ: Սակայն հոգաբարձութիւնը մէկ տարի անցնելուց յետոյ, համոզուեցաւ, որ չէ կարող իւր վերայ առած պարտքը նշանակուած ժամանակ լիովին հատուցանել, որովհետեւ այդ մէկ տարուայ մէջ փոխանակ 1250 ռուբլի տալու՝ հազարը ի հաշիւ դրամագլխի. իսկ 250 ռուբլին ի հաշիւ տոկոսիքի, կարողացաւ վճարել ընդամենը միայն 500 ռուբլի: Այդ նեղ դրութիւնից դուրս գալու համար հոգաբարձութիւնը ուրիշ միջոց չգտաւ, բայց միայն սեփականութեան կալուածագիր հանել եւ տունը հինգ հազարով նոյն գրամատանը գրաւ դնելով, ամբողջ պարտքը մէկ անգամից վճարել²⁵⁾: Բացի այս գլխաւոր գծաւորութիւններից եւ գոցա նման բազմաթիւ մանր խոչընդոտներից, հոգաբարձութիւնը իւր գործունէութեան ընթացքում պատահեց եւ մի ուրիշ տեսակ գծաւորութեան, որ ոչ պակաս, քան թէ առաջինները արգելք էին լինում գպրոցի յառաջագիմութեան: Այդ գծաւորութիւնը առաջ էր գալիս գպրոցի բազմաթիւ հակառակորդ-

²⁵⁾ Հոգաբարձութիւնը, թէեւ դանդաղ կերպով եւ շատ դժուարութեամբ, բայց վերջ ի վերջոյ կարողացաւ վճարել դրամատան պարտքը եւ սեփականատէր դառնալ:

ներից, որոնք ոչ աշխատանք էին խնայում, ոչ էլ միջոցների մէջ խտրութիւն էին անում վնասելու գպրոցի էական շահերին: Նոցա աշխատութեամբ էր, որ հոգաբարձութիւնը թոյլատուութիւն չստացաւ տպարանը բանալու եւ բանեցնելու, նոցա քօռութիւնից առաջ եկած պէտք է համարել եւ այն թիւրիմացութիւնը, որ արգելք եղաւ գպրոցին իւր ժամանակին բացուելու: Դպրոցի այդ հակառակորդները բաժանուում էին երեք կարգի: Առաջին կարգին պատկանում էին նոքա, որոնք հէնց սկզբից հակառակ լինելով նախիջեւանում հայկական Դպրանոցի հաստատուելուն, աշխատում էին ամէն ձեռքից եկած միջոցներով արգելք լինել գպրոցի կանոնաւոր զարգացման. հակառակորդների երկրորդ կարգին պատկանում էին նոքա, որոնք ատելութիւն ունենալով Դպրոցի կառավարիչների դէմ, իւրեանց անձնական թշնամութիւնը տարածում էին եւ գպրոցի վերայ. եւ, վերջապէս, երրորդ կարգին պատկանում էին նոքա, որոնք անբաւական լինելով գպրոցում տիրող կարգ ու կանոնից, ապօրէն եւ չը թոյլատրուած ճանապարհով էին կամենում իւրեանց ցանկացած կարգերը փոխել, որով, յայտնի բան է, վնասում էին գպրոցի կանոնաւոր զարգացման: Հակառակորդները դործում էին թէ գպրոցի մէջ եւ թէ գպրոցից դուրս: Դպրոցի մէջ հակառակորդների դործողութիւնը արտայայտուեցաւ այն խլրտումով, որ 78 թուականին պատահեցաւ գպրոցի ծառայողների մէջ եւ օրի հետեւանքը եղաւ Գրիգոր Եպիսկոպոս Աղա. փիրեանցի հրաժարուիլը տեսչութիւնից, Փ. Վարդանեանի հրաւիրուիլը եւ Ռափայէլ Պատկանեանի ուսուցչութիւնից արձակուելը ու գպրոցից դուրս գալը. իսկ գպրոցից դուրս նոցա դործողութիւնը յայտնուեցաւ Ս. Լուսաւորչի տղայոց գպրոց հիմնուելովը, որ ժողովրդի մէջ յայտնի եղաւ «Տէր-Եղիայի

դպրոց» անունով, որովհետեւ նորա գլուխը անցած էր Ս. Լուսաւորչի աւագ քահանայ Տէր-Եղիա Շապըշնիկեանը: Սակայն, ըստ առածին, թէ «Յամենայն չարեաց բարի ինչ ելանէ», այդ երկու ինքն ըստ ինքեան վատ ու վնասակար երեւոյթները եւս ունեցան իւրեանց բարի հետեւանքները: Ս. Լուսաւորչի գպրոցը ծառայեց իբրեւ հիմք քաղաքիս առաջին օրիորդաց հայ ծխական գպրոցի: 81—82 թուականներին այն ժամանակուայ թեմիս առաջնորդ սրբազան Մակար արքեպիսկոպոսի հրամանով Տէր-Եղիայի տղայոց գպրոցը վերածուեցաւ ծխական օրիորդաց գպրոցի Ս. Հռիփսիմեանց գպրոց անունով, որ կարճ ժամանակամիջոցում այնքան ծաղկեալ դրութեան հասաւ (»): Ռափայէլ Պատկանեանցը դուրս գալով գպրոցից, հեղինակ եւ հիմնադիր եղաւ մի շատ օգտաւէտ ու համակրելի հաստատութեան, որի պտուղները թէեւ զանազան պատճառներով մինչեւ ցայժմ աննշան են եղել, բայց յոյս կայ, որ մօտ ապագայում մեր հասարակութիւնը նորա բարիքը եւս լիովին վայելէ: Այդ հաստատութիւնը քաղաքիս այժմուայ Ս. Աստուածածնի ծխական արհեստաւորաց դպրոցն է ²⁶⁾, որ հիմնարկուեցաւ 80 թուին: 79 թուականին լրանում էր քաղաքիս հարիւրամեակը եւ քաղաքացիք զբաղուած էին նորան մի տեսակ յաւերժացնելու մտքով: Առաջարկուում էին զանազան նախագծեր՝ եկատարինէ կայսերուհու արձանը կանգնե-

») Այս գպրոցը նիւթականապէս ապահովելու համար երջանկալիշատակ Գէորգ Կաթողիկոսը հաստատեց քաղաքիս «Կանանց խնամատար Ընկերութիւնը»:

²⁶⁾ Ս. Աստուածածնի ծխական դպրոցն էր, որ վերածուեցաւ Արհեստաւորաց դպրոցի: Այն գոմարը, որով առաջ պահուում էր դպրոցը, եկեղեցին յատկացրեց Արհեստաւորաց դպրոցին: Քաղաքը եւս իւր կողմից, որովհետեւ դպրոցը շինուում էր հարիւրամեակի առթիւ, նշանակեց իւր միջոցներից վեց հազար ռուբլի տարեկան:

ցնել, քաղաքիս հիմնադիր Յովսէփ երկայնաբազուկ Արղուիթեանին արձան դնել եւ այլն, բայց բոլորից նպատակայարմար համարուեցաւ թէ իրագործելու հեշտութեամբ եւ թէ օգտաւէտութեամբ Ռափայէլ Պատկանեանի Արհեստաւորաց դպրոց հիմնելու առաջարկութիւնը, որեւ իրագործուեցաւ եւ ինքը նախագծի հեղինակը նորաբաց դպրոցի առաջին տեսուչն եղաւ: Միւս երկու նախագծերը եւս բարձի թողի չեղան. նոցա իրագործումն միայն յետաձգուեցաւ յարմար ու պատեհ ժամանակի: Այժմուայ Ս. Լուսաւորչի առաջ գտնուած հրապարակը զարդարող հոյակապ արձանը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ այն նախագծերի իրագործումն:

Դպրանոցը իբրեւ Հոգեւոր դպրոց գոյութիւն ունեցաւ վեց տարի (1875—1881)²⁷: Հոգեւոր դպրոցի այդ վեց տարուայ գոյութեան ընթացքը կարելի է երկու շրջանի բաժանել՝ առաջին եռամեայ շրջան, որ տեւեց 1875—1878 եւ երկրորդ եռամեայ շրջան, որ տեւեց 1878-ից մինչեւ 1881-ը: Առաջին շրջանը կարելի է, ըստ ամենայնի, յաջող համարել. կարճ միջոցում բացուեալ են երկու նախակրթարան եւ երեք հիմնական դասարան, աշակերտների թիւը աւելանալով, հասնում է 180-ի, որից նիւթական մի-

²⁷ Այդ միջոցում նորան կառավարեցին երեք հոգաբարձութիւն: Առաջին հոգաբարձութիւնը կազմուած էր հետեւեալ իրաւաստունների՝ բարեկրօն Խաչատուր աւագ քահանայ Զարիֆեանց, Յ. Խլմէեանց, Ի. Ալաշլեանց, Խ. Ստեփաննոսեանց: Ժողովներին նախագահում էր Գ. Խոջալեանը: Երկրորդ հոգաբարձութիւնը կազմուած էր հետեւեալ իրաւաստունների՝ բարեկրօն Խ. ա. քահանայ Զարիֆեանց, Յ. Խլմէեանց, Դ. Կարակաշեան, Գ. Տիգրանեան, Մ. Կարապետեան եւ Խ. Ստեփաննոսեան: Ժողովներին նախագահում էր քաղաքագլուխ Ի. Ալաշլեանը: Երրորդ հոգաբարձութիւնը կազմուած էր հետեւեալ իրաւաստունների՝ Խ. ա. ք. Զարիֆեանց, Մ. Բալարանեան, Մ. Խալիբեան, Դ. Տիգրանեան, Յ. Բերբերեան եւ Յ. Խաթրանեան: Ժողովներին նախագահում էր փոխ-Քաղաքագլուխ Մ. Կարապետեանց:

ջոցները աւելանում են եւ դպրոցի կանխահաշիւը հասնում է 3600-ի տարին: Երկրորդ շրջանը ընդ հակառակը անյաջող է. նորան Հոգեւոր դպրոցի անկման շրջան կարելի է համարել: Երրորդ դասարանը փակուում է, աշակերտների թիւը նուազելով հասնում է հարիւրի, որից դպրոցի նիւթական միջոցները այն աստիճան խանգարուում ու պակասում են, որ հոգաբարձութիւնը ստիպուած է լինում: Դպրոցի ընթացիկ ծախսերը հոգալու համար, դիմել փոխառութիւնների: Այդ երկու շրջանի այդքան միմեանց հակառակ լինելը պէտք է մեկնել այն ժամանակով, երբ հիմնարկուեցաւ դպրոցը եւ այն հանգամանքներով, որոնց մէջ նա զարգացաւ եւ շարունակեց իւր գոյութիւնը: Առաջին շրջանում դպրոցը գրաւեց քաղաքացւոց ուշադրութիւնը իբրեւ քաղաքիս առաջին կանոնաւոր Հայոց դպրոցը: Ծնողները այդ ժամանակ իւրեանց զաւակներին Հոգեւոր դպրոց տալով, յոյս ունէին, որ շուտով դպրոցը կայսերահաստատ կանոնադրութեան հիման վերայ Դպրանոցի կը վերածի, որով իւրեանց որդիքը զինուորագրութեան արտօնութեան հետ միասին միջոց կունենան եւ միջնակարգ դպրոցի կրթութիւն ստանալ: Բայց անցաւ ժամանակ, կանոնադրութեան հաստատութիւնը ուշացաւ, Հոգեւոր դպրոցը ոչ թէ միայն Թեմական Դպրանոցի չը վերածուեցաւ, այլ եւ չը կարողացաւ մինչեւ անգամ իւր չորս հիմնական դասարանը եւս բանալ: Պահանջը մեծ էր, աւելի սպասելու ժամանակ եւս չը կար. ծնողները կորցրին իւրեանց դպրոցի վերայ դրած յոյսերը, վհատեցան եւ սկսան սառել դպրոցից, որից եւ առաջ եկաւ դպրոցի անկումն: Հոգաբարձութիւնը տեսնում էր այդ անկումը, բայց առաջն առնել, օգնել չէր կարողանում, որովհետեւ դպրոցի յետադիմութեան եւ անկման պատճառները պատահական կամ ժամանա-

կաւոր չէին, այլ հիմնական: Պէտք էր դպրոցի նիւթական միջոցները աւելացնել, պէտք էր նորան Դրպրանոցի վերածել եւ կառավարել այն կանոնադրութեամբ, որի հաստատութիւնը տէրութիւնից դեռ ստացուած չէր: Այն ժամանակ մի նպատակ կը լինէր, որին կը ձգտէր հասնել դպրոցը, այն ժամանակ ուսման թերի ընթացքը լիակատարութիւն կը ստանար, միով բանիւ կիսատ գործը կամբողջանար: Ահա այս գրութեան մէջ էր գտնուում Հոգեւոր դպրոցը, երբ 81 թ. ստացուեցաւ թեմիս այն ժամանակուայ առաջնորդ Մակար սրբազանի հրամանը՝ վերջին դասարանի աշակերտներին չարձակել, որովհետեւ դպրոցը պէտք է կայսերահաստատ կանոնադրութեան հիման վերայ Դպրանոցի վերածուէր: Այդ մի պատասխան էր հոգաբարձութեան 79 թ. գրած այն յայտարարութեան, որի մէջ նա մանրամասն նկարագրելով ուսումնարանի այն ժամանակուայ դրութիւնը, մատնացոյց էր անում դպրոցի անկմանը նպաստող հանգամանքների վերայ եւ գործը նորից ոտքի կանգնեցնելու միջոցներն էր ցոյց տալիս: Առաջնորդի հրամանը մի թարմ հոսանք մըրցրեց քնած գործի մէջ. դպրոցը սթափուեցաւ, հոգի ստացաւ եւ ամբողջ գործը. բոլորեքեան սկսան նոր յոյսերով, նոր եռանդով ու ոգեւորութեամբ գործել: Սկսուեցաւ դպրոցի Դպրանոցական շրջանը:

Ե. Շահագիզ.

0014203

2013

«Ազգային գրադարան»

NL0014203

